

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МОРСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ
МОРСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ

Кафедра «Кримінальне і адміністративне право»

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни:
«ОСНОВИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ»

Одеса 2022

Укладач:

Піменова Анастасія Юріївна, старший викладач кафедри
«Кримінальне і адміністративне право»

Конспект лекцій схвалено на засіданні кафедри кримінального і
адміністративного права ОНМУ

Протокол від «25» липня 2022 року № 1

ЗМІСТ

ТЕМА 1	Загальні положення про права людини	4
ТЕМА 2	Класифікація прав людини	21
ТЕМА 3	Громадянські та політичні права	31
ТЕМА 4	Соціальні, економічні, культурні та колективні права	67
ТЕМА 5	Реалізація, обмеження та механізми захисту прав людини	78
ТЕМА 6	Дискримінація: форми та заборона	101
ТЕМА 7	Засади розуміння гендеру та гендерної рівності	117
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ		128

ТЕМА 1

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

1. Генезис прав людини.
2. Міжнародно-правові стандарти прав людини.
3. Права, свободи та обов'язки людини та громадянина.

1. Генезис прав людини

Права людини є складним, багатовимірним явищем. У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського звучання.

Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок з найдавніших часів людської історії. Ідеї про цінність і недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях.

А згодом, в античні часи подібні погляди набули широкого поширення у Стародавній Греції. Вони стали закономірним наслідком полісної форми демократії і були пов'язані переважно з поняттям громадянства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політичними.

У працях давньогрецьких мислителів-софістів ще у VI–V ст. до н.е. були закладені й основи концепції природного права, розвинуті згодом філософами та юристами Стародавнього Риму. Аналогічні ідеї виникали і на Сході. Зокрема, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) відстоював думку про те, що всі люди рівні перед небом, а держава є результатом їх угоди.

Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями.

Спільними зусиллями багатьох поколінь накопичувався інтелектуальний матеріал, створювалося морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому всеперемагаючої ідеї прав людини.

Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізуватися набагато пізніше.

Прийнята у 1215 р. в Англії Велика хартія вольностей традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства.

Хартія, зокрема, закріплювала такі важливі принципи, як:

- співрозмірність діяння та покарання за нього,
- неухильне додержання посадовими особами закону,
- визнання винним лише за рішенням суду,
- право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін.

Згодом Петиція про права (Англія, 1628):

- конкретизувала положення про неможливість ув'язнення вільного громадянина без законних підстав,
- проголосила неприпустимість існування таємних судів та позасудових репресій.

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав та свобод людини стало прийняття в цій же країні у 1679 р. так званого Habeas Corpus Act (Хабеас Корпус Акт). Цим актом:

- встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи,
- вводився інститут поруки та застави, а також
- встановлювалися обмеження строків тримання під вартою.

У 1689 р. в Англії був прийнятий Білль про права, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії. Він:

- гарантував право підданих звертатися з петицією до короля,
- обмежив розмір судових стягнень і штрафів,
- проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах.

Паралельно з цим під впливом Просвітництва дедалі більшої сили набирають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади.

Неоціненним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала Декларація незалежності США 1776 р.

Спираючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що «всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя».

В цьому документі та в Конституції США 1787 р. було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, а й основи ліберальної концепції прав людини.

Проте поворотним пунктом в історії людства в його боротьбі за утвердження прав людини, без сумніву, стала Велика французька революція, яка створила без перебільшення документ історичної ваги – Декларацію прав людини та громадянина 1789 р.

Декларація вперше на законодавчому рівні:

- закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом,

- заклала основи універсальної концепції прав людини.

Були проголошені:

- свобода совісті,

- свобода слова,

- презумпція невинуватості,

- недоторканність особи та її майна,

- а також встановлювалися обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню.

При цьому свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Упродовж XVIII–XIX ст. з розвитком у світі принципів конституціоналізму і парламентаризму ідея прав людини все більше втілювалася у нормотворчу практику держав.

А на початку XX ст., особливо після Першої світової війни і появи Ліги націй та Міжнародної організації праці, права людини почали входити до предмета міжнародно-правового регулювання.

Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світової війни. Саме тоді питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об'єктом регулювання міжнародного права.

У 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй було прийнято Загальну декларацію прав людини – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу.

Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036–1037 р.р.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов’язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. «Руська правда» в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських «варварських правд». Кодексом урегульовувався широкий спектр суспільних відносин і в тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Вершиною козацького нормотворення певною мірою вважається Конституція Пилипа Орлика 1710 р. Сама природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалює вимоги козацтва, які висувалися до всіх гетьманів з часів гетьмана Виговського (1657–1659 р.р.) і всіх московських царів з часів царя Олексія Михайловича (1645–1676 р.р.). Ці вимоги стосуються головним чином обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Зокрема, цим актом обмежувалися податкові стягнення, встановлювалось непорушне правило захисту жінок–вдів козаків, їх дружин, дітей-сиріт, на гетьмана покладався обов’язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей. Хоча Конституція Пилипа Орлика за межами емігрантського оточення гетьмана реальної сили так і не набула, вона залишилася в історії як оригінальна правова пам’ятка, цікава спроба закріпити нову, відносно демократичну модель державного ладу України у разі приходу «гетьмана-емігранта» до влади.

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 р.р.).

Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Щодо прав людини, їх концептуальною основою тривалий час залишалися положення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 р. III Всеросійським з’їздом рад.

Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Всі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод. Це дає можливість простежити

динаміку становлення і розвитку прав і свобод людини з точки зору правового статусу особи.

Вже у Конституціях УРСР 1919 і 1929 р.р. було закріплено дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік прав людини і громадянина.

А Конституція УРСР 1937 р. закріпила широку гаму прав та свобод, провідне місце серед яких посідали:

- економічні права (право на особисту власність і право спадкування особистої власності, право на працю, право на відпочинок);
- соціальні права (право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності);
- культурні права (право на освіту);
- політичні права (свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації);
- особисті права (недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування);
- виборчі права (закріплювались окремим розділом).

В Україні відбувалися об'єктивні суспільно-політичні зміни у напрямі демократизації, що зумовлювалося прийняттям нею міжнародно-правових зобов'язань і членством у міжнародних організаціях. Під час Другої світової війни за свій вагомий внесок у розгром фашизму наша країна набула широкого визнання і авторитету на міжнародній арені, стала у 1945 р. одним із фундаторів Організації Об'єднаних Націй, неодноразово обиралася членом головних органів ООН, її комітетів та комісій. З цього часу вона виступає як суб'єкт міжнародного права і міжнародних відносин.

На тлі всіх попередніх радянських конституцій Конституція УРСР 20 квітня 1978 р. вигідно вирізняється як структурою, так і обсягом закріплених прав та свобод. У ній статусу особи було присвячено дві глави, окремою главою регулювались основні принципи громадянства, визначався статус іноземців та осіб без громадянства на території України, встановлювалась рівність прав громадян перед законом, рівність прав чоловіків та жінок.

Основним правам, свободам і обов'язкам громадян також була присвячена ціла глава, в якій проголошувалась повнота прав громадян у всіх основних сферах, зокрема, в ст.37 зазначалося, що громадяни УРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувались Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і законами. Проголошувалась можливість розширення прав і свобод громадян у міру

реалізації програми розвитку суспільства. В той же час не повністю було враховано стандарти прав людини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була УРСР.

У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам. Практично ця категорія прав найбільш реально втілювалася у життя. Це передусім права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на житло, право користуватися державною власністю, право особистої власності, яке мало дещо обмежений характер. Серед культурних прав проголошувалося право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою освітою, право на користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної і художньої творчості.

Політичним, громадянським та особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, відводилася другорядна роль. До цієї категорії прав та свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування тощо. Новелою серед особистих прав було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів. Скарги мали розглядатись у порядку і строки, встановлені законом. Дії посадових осіб, вчинені з порушенням закону, могли бути оскаржені до суду.

Прийняття 9 листопада 1995 р. України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і прийняття Конституції— основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996р. є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, здійснивши фактично “гуманітарну революцію”.

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст.3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з

Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виходячи з цієї концепції, в чинній Конституції України правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним з найважливіших в Конституції і містить близько третини її статей.

Чинна Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства XX ст. у гуманітарній сфері, справжнім «людським виміром», мірою людської гідності.

Чинна Конституція України вперше замість фрагментарного набору прав і свобод визначила систему прав і свобод у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Наведені положення дають загальне уявлення про розвиток концепції прав людини в різних країнах у різні історичні епохи. Маючи спільні риси, їх утвердження в кожній країні відбувалося своїми, відмінними від інших шляхами, з урахуванням національних правових, культурних традицій.

Можна сказати, що сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу, є спільним надбанням всього людства.

2. Міжнародно-правові стандарти прав людини

Міжнародно-правові стандарти прав людини - це узгоджені державами загальнолюдські права і свободи, обов'язкові для держав заходи із забезпечення прав і свобод та охорони їх від посягань, а також надання особі юридичної можливості реалізовувати і захищати визнані права і свободи.

Стандарти закріплюють нормативний мінімум, що визначає рівень державної регламентації з допустимими відступленнями у бік перевищення або конкретизації.

Можна позначити наступні функції стандартів:

- 1) визначення переліку прав і свобод, що відносяться до категорії основних та обов'язкових для всіх держав;
- 2) формулювання головних рис змісту кожного з цих прав (кожної з цих свобод), які повинні бути втілені у відповідних національних нормативних положеннях;

3) встановлення зобов'язань держав з визнання і забезпечення проголошуваних прав і введення на міжнародному рівні найнеобхідніших гарантій, що обумовлюють їх реальність;

4) фіксація умов користування правами і свободами, пов'язаних із законними обмеженнями і навіть заборонами.

Співвідношення між міжнародно-правовими стандартами і нормами національного законодавства виражається перш за все в необхідності принципової узгодженості внутрішньодержавного переліку прав і свобод, їх змісту і засобів забезпечення та захисту з міжнародним.

Існує значна кількість міжнародних договорів (правових документів), що стосуються захисту прав людини. Залежно від мети прийняття та предмету регулювання можна виділити декілька груп цих договорів.

До *першої групи* слід відносити універсальні договори, що мають найбільш загальний характер.

В першу чергу, це – Статут ООН (прийнятий 24.06.1945 р.)

Також, це так званий «Міжнародний біль про права людини» або «Міжнародна Хартія прав людини», до складу якої входять: Загальна декларація прав людини 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та Факультативні протоколи до нього (Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. та Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права щодо скасування смертної кари 1989 р.); Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р.

Другу групу складають договори, спрямовані на попередження, припинення чи скасування дій, що посягають на права та свободи великих людських спільнот чи окремих осіб.

Зокрема, до таких договорів належать: Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р.; Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 р.; Конвенція про припинення злочину апартеїду та покарання за нього 1973 р.; Конвенція про рабство 1926 р. зі змінами, внесеними Протоколом 1953 р.; Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, подібних до рабства 1956 р.

Третя група охоплює договори, що стосуються захисту прав і свобод окремих соціальних груп, наприклад, жінок, дітей, біженців, трудящих-мігрантів тощо. Такими договорами, наприклад, є:

– Конвенція про політичні права жінок 1953 р.;

- Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р.;
- Декларація прав дитини 1959 р.;
- Конвенція про права дитини 1989 р.;
- Європейська конвенція про здійснення прав дітей 1996 р.;
- Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р.;
- Конвенція про контакт з дітьми 2003 р.;
- Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їхніх родин 1990 р.;
- Конвенція про статус біженців 1951 р.;
- Конвенція про захист і інтеграцію корінного та іншого населення, що веде племінний та напівплемінний спосіб життя, у незалежних державах 1957 р.;
- Конвенція про корінні народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р.
- Конвенція ООН про права осіб з обмеженими можливостями (13.12.2006 р.).

До *четвертої групи* належать договори, що містять норми міжнародного гуманітарного права, тобто спрямовані на забезпечення прав індивідів та груп людей в умовах збройних конфліктів.

В основі джерел міжнародного гуманітарного права лежать Женевські конвенції про захист жертв війни 1949 р. та Додаткові протоколи до них, прийняті у 1977 р.: Конвенція про захист цивільного населення під час війни 1949 р.; Конвенція про поводження з військовополоненими 1949 р.; Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях 1949 р.; Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі 1949 р.; I Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, 1977 р.; II Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру, 1977 р.

П'яту групу міжнародних актів у галузі прав людини складають конвенції Міжнародної організації праці, спрямовані не лише на вирішення питань організації праці, а й на забезпечення широкого кола соціальних та економічних прав людини. Найважливішими у цьому відношенні серед Конвенцій МОП (Міжнародної організації праці) є:

- Конвенція про примусову чи обов'язкову працю № 29 1930 р.;
- Конвенція про скасування примусової праці № 105 1957 р.;
- Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100 1951 р.;
- Конвенція про мінімальний вік для прийому на роботу № 138 1973 р.;
- Конвенція про оплачувані відпустки № 132, переглянута у 1970 р.;
- Конвенція про захист заробітної плати № 95 1949 р.

Окрему групу становлять регіональні міжнародні договори у сфері захисту прав людини. Особливістю цих договорів є те, що вони не повинні суперечити відповідним універсальним договорам і можуть встановлювати додаткові гарантії реалізації прав людини. До таких договорів належать:

- Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. та додаткові протоколи до неї;
- Європейська соціальна хартія 1961 р.;
- Американська конвенція прав людини 1969 р.;
- Африканська хартія прав людини і народів 1981 р.;
- Арабська хартія прав людини 2004 р.

Характеристика основних міжнародно-правових актів у сфері прав людини

Стосовно групи міжнародних договорів (правових актів), які мають універсальний (загальновизнаний та глобальний характер), перш за все, необхідно розглянути Статут ООН 1945 р.

Статут ООН 1945 р. У документі закладені принципи міждержавного спілкування, правила, за якими живе світове співтовариство.

Однією з цілей ООН, визначених у ст. 1 Статуту, виступає «міжнародне співробітництво в розв'язанні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру і в сприянні та розвитку поваги до прав людини і основних свобод».

Одним з таких принципів співжиття виступає сприяння «всезагальній повазі та дотриманню прав людини і основних свобод для всіх, без різниці раси, статі, мови та релігії» (ст. 55 Статуту ООН).

Згідно зі ст. 56 Статуту, члени ООН взяли на себе зобов'язання здійснювати «спільні та самостійні дії в співробітництві з Організацією» для досягнення цілей, які встановлені в ст. 55.

Повагу до прав людини можна трактувати, згідно зі Статутом ООН, як один з найважливіших факторів гарантування миру та безпеки у світі. Вперше значення цього фактору піднято на такий рівень.

Таким чином, Статут ООН дав поштовх для співробітництва держав у цьому напрямі. Можна також стверджувати про існування безпосереднього зв'язку між прийняттям Статуту ООН і становленням принципу поваги до прав людини в сучасному міжнародному праві.

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р., стала першим міжнародним документом, який конкретизував положення Статуту ООН, де був відсутній перелік прав людини, які видаються важливими для забезпечення поступального розвитку всього людського співтовариства і підлягали б міжнародно-правовому захисту. Таке завдання взяла на себе Загальна декларація прав людини. Вперше в історії у цьому документі сформульовано перелік основних прав і свобод людини, які, на думку міжнародної спільноти, повинна забезпечити кожна держава на своїй території. Таким чином, з прийняттям Декларації держави отримали чіткий орієнтир, якого потрібно досягнути. Міжнародне співтовариство чітко окреслило рамки (об'єкт) співпраці.

Загальна декларація прав людини була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у формі резолюції. Це викликало та викликає чимало питань про юридичну силу цього документа, тому що за загальним правилом резолюції Генеральної Асамблеї ООН мають *рекомендаційний характер*. З точки зору юридичної сили документа Декларація не виступає як міжнародний договір, не вважається юридично обов'язковою. В ній відсутні відповідні механізми контролю, гарантії виконання. Втім більшість правників поділяють думку про те, що норми Декларації є відображенням звичаєво-правових норм і тому мають характер міжнародно-правового зобов'язання. Тобто коли міжнародний чи національний суд посилається на норми Декларації, насправді він застосовує аналогічну звичаєву міжнародно-правову норму. Норми Декларації є підтвердженням існування звичаєво-правових норм.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. є одним із найбільш авторитетних міжнародно-правових договорів про права людини.

Його текст може бути умовно розділений на дві частини:

- 1) статті, у яких викладено зміст громадянських і політичних прав, і
- 2) статті, що стосуються міжнародного контролю за дотриманням цих прав.

Формулювання статей про права людини не залишають сумнівів у їхньому імперативному характері. Це є наслідком розуміння того, що з дотриманням саме громадянських і політичних прав пов'язані гарантії особистої свободи людини та рух суспільства до дійової демократії.

Держави-учасниці зобов'язані забезпечити в межах своєї юрисдикції дотримання громадянських і політичних прав у повному обсязі.

Пакт надає державі право обмежити деякі із проголошених прав. Контроль за дотриманням норм Пакту, включаючи розгляд індивідуальних скарг, здійснює міжнародний орган — Комітет із прав людини. (*Перший факультативний протокол* до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, підписаний у 1966 р., надав Комітету із прав людини компетенцію приймати та розглядати повідомлення (скарги) від осіб про те, що вони є жертвами порушень державою-учасницею Пакту та цього протоколу якогось із прав, викладених у Пакті. Україна ратифікувала Протокол і визнає юрисдикцію Комітету).

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. був підписаний одночасно з Міжнародним пактом про громадянські та політичні права.

Його юридичні особливості пов'язані з особливостями проголошених у ньому економічних, соціальних і культурних прав. Економічні, соціальні та культурні права є невід'ємними, як і громадянські та політичні права, і не менш важливими.

Проте існують суттєві особливості в реалізації економічних, соціальних і культурних прав.

Вони витратні, тобто обсяг їхньої реалізації залежить від економічного добробуту держави, а тому не може бути однаковим у різних країнах.

Реалізація цих прав пов'язана з розширенням патерналістських (опікунських, заступницьких) функцій держави, що завжди містять потенційну загрозу авторитизації влади, а тому повинні мати межі.

Міжнародний контроль за дотриманням економічних, соціальних і культурних прав зазвичай не пов'язаний із розглядом індивідуальних скарг.

Формулювання статей Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права за загальним правилом є диспозитивними і не передбачають прямої дії.

Функції контролю за виконанням Пакту про економічні, соціальні та культурні права початково зосереджувалися в руках ЕКОСОП (Економічна і соціальна рада ООН), пізніше значну частину її функцій перебрав на себе Комітет з економічних, соціальних та культурних прав людини.

На сьогоднішній день існує розвинена система механізмів захисту прав людини, створених на основі *регіональних конвенцій*. Правовою базою європейської системи захисту прав людини є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. (з численними протоколами, які її доповнюють). Європейська конвенція з прав людини — найстаріший

серед регіональних договорів про права людини та найбільш авторитетний міжнародно-правовий документ із прав людини в Європі. Крім основного тексту Конвенція містить 14 протоколів, у яких розвинуті, доповнені чи уточнені окремі її положення.

Конвенція була одним із перших міжнародних документів, що містив поняття політичної демократії, одночасно визнаючи її найважливішою умовою дотримання прав людини. Тим самим була підкреслена антитоталітарна спрямованість цього акту, ухваленого «європейськими країнами, що є одностайними та мають спільну спадщину в політичних традиціях, ідеалах, свободі та верховенстві права», з метою «зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації [прав людини]» (Преамбула).

Конвенція є першим міжнародним договором у галузі прав людини, що не тільки має на меті захистити широкий спектр громадянських і політичних прав, а й встановлює систему міжнародного судового контролю за їх дотриманням у кожній із держав-учасниць.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (скорочено - Європейська Конвенція з прав людини (ЄКПЛ)) прийнята відповідно до Загальної декларації прав людини з метою додержання країнами-підписантами (учасниками Ради Європи) та забезпечення на своїй території прав та основоположних свобод людини.

Конвенція була відкрита для підписання 4 листопада 1950 року, набула чинності 3 вересня 1953 року.

Вона запровадила судовий механізм захисту визнаних міжнародним правом загальних стандартів політичних, економічних, соціальних і культурних прав та свобод людини в країнах-членах Ради Європи. Витрати на роботу суду фінансуються з внесків країн-членів Ради Європи.

Звернутися до Європейського суду з прав людини можна тоді, коли вичерпані всі засоби національного правового захисту прав людини.

Скарга повинна подаватися мовою національного судочинства, до неї обов'язково додаються рішення всіх судових інстанцій. Термін розгляду справи - у середньому 3-5 років.

Україна, ставши 9 листопада 1995 членом Ради Європи, взяла на себе зобов'язання дотримуватися положень названої конвенції.

В листопаді 1998 року Європейський суд з прав людини та Європейська комісія з прав людини були об'єднані в новий постійно діючий орган — Європейський суд. До його складу увійшов представник України, який бере участь у засіданнях вищої палати суду при розгляді справ за позовами українських громадян.

Конвенція набула чинності для України 11 вересня 1997 року.
МЗС України затвердило офіційний переклад 27 січня 2006 року.

Структура Конвенції

Конвенція складається з 59 статей та 3 розділів:

- 1) Права і свободи (ст. 2-18),
- 2) Європейський суд з прав людини (ст. 19-51),
- 3) Інші положення (ст. 52-59).

ПРОТОКОЛИ

Необхідно зазначити, що Конвенція в цілому не передбачає для держави конкретного способу забезпечення у внутрішньому законодавстві ефективного впровадження будь якого з положень Конвенції - наприклад, шляхом інкорпорації Конвенції в національне право і не потребує засобу для оспорювання на абстрактному рівні сумісності внутрішнього права з положеннями Конвенції чи еквівалентними внутрішніми нормами.

3. Права, свободи та обов'язки людини та громадянина

Пріоритетом для будь-якої держави має бути дотримання прав і свобод людини. У 1991 році Україна, ставши незалежною державою, зробила перший крок на шляху до ствердження демократичності, верховенства права.

В Конституції України окремий розділ присвячено правам і свободам людини і громадянина. Ст. 21 Конституції України визначає, що всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Відповідно до ст. 22 Основного Закону держави права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Ч. 3 ст. 22 Конституції України підкреслює, що за прийняття нових законів або внесення змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Конституція України розрізняє права людини та її свободи. Свобода людини, загалом, є первинним поняттям у системі прав людини й громадянина.

Права людини — комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, обумовлених фактом існування людини в цивілізованому суспільстві.

Право виступає мірою свободи, і зміст його в тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і важливим засобом обмеження неузгоджених із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й

обсягу влади. Встановлювані заборони й обмеження повинні бути доцільними з погляду гарантій свободи, а отже — і справедливими.

Права людини мають природну сутність і є невід’ємними від індивіда, вони позатериторіальні та позанаціональні, існують незалежно від закріплення в законодавчих актах держави, є об’єктом міжнародно-правового регулювання та захисту. Права людини закріплені в другому розділі Конституції України.

З моменту прийняття Загальної декларації прав людини 1948 року було запроваджено вагомі концепції щодо норм про права людини, які втілено у багатьох міжнародних та національних правових актах.

Згідно з цими принципами:

Права людини невід’ємні. Це означає, що ви не можете їх втратити, оскільки вони мають відношення до самого факту людського існування. За певних обставин дію деяких з них, хоча й не всіх, може бути призупинено або обмежено. Наприклад, якщо хтось визнаний винним у скоєнні злочину, його або її можуть позбавити волі; або під час громадянських заворушень уряд може ввести комендантську годину, що обмежує свободу пересування.

Права людини неподільні, взаємозалежні і взаємопов’язані. Це означає, що різні права людини, по суті, пов’язані між собою і не можуть розглядатися окремо. Здійснення одного права залежить від здійснення багатьох інших прав, і немає жодного права, яке було б важливіше за інші.

Права людини універсальні. Це означає, що вони так само стосуються всіх людей в усьому світі, причому без обмежень за часом. Кожен має право користуватися правами людини абсолютно без різниці стосовно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Слід зазначити, що універсальність прав людини жодним чином не загрожує багатому різноманіттю індивідуальностей чи культурних відмінностей. Різнорманіття може існувати й у суспільстві, де всі рівні, й однаковою мірою заслуговують поваги. Права людини служать мінімальним стандартом, який стосується всіх людей; кожна держава і суспільство може визначати і застосовувати вищі або конкретніші стандарти. Наприклад, у сфері економічних, соціальних і культурних прав ми зобов’язані відважитися на кроки для досягнення прогресу у повної реалізації цих прав, але не існує закріпленого стандарту щодо підняття податків для сприяння цьому. Кожна країна або суспільство самостійно визначає таку політику, враховуючи власні обставини.

Свобода людини — вихідне поняття у проблемі прав людини і громадянина. Розрізняють *природні* права людини, тобто пов'язані з самим її існуванням і розвитком, і *набуті*, що в основному характеризують соціально-політичний статус людини і громадянина (інститут громадянства, право на участь у вирішенні державних справ тощо). За відсутності в людини свободи вона не може володіти своїми правами й реально користуватися ними. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації. Права людини закріплюють і конкретизують можливість діяти в межах, установлених її правовим статусом. Свободу людини визначають певні ознаки. Так, люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їх природні права. До того ж, саме держава є головним гарантом свободи людини. За своїм обсягом поняття «свобода людини» повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, згідно з яким людина має право робити все, за винятком того, що прямо заборонено чинним законодавством. Свободу людини характеризує й принцип рівних правових можливостей, правового сприяння і правової охорони, що його закріплюють демократичні конституції, у тому числі й Конституція України.

Свободи людини — негативні й позитивні повноваження фізичних осіб, як індивідуальні, так і колективні. Свободи найчастіше реалізуються шляхом усунення державного регулювання з тієї чи іншої поведінки особи. Свободи, таким чином, виражають незалежність індивіда від влади держави у певних діях і визначають межі державного втручання у сферу особистості.

Свободи людини — це суб'єктивне право особи, яке являє собою способи (форми) її можливої поведінки. Свобода — це одна з найвищих цінностей людини. Лише тоді, коли людина вільна, вона здатна проявити себе як особистість. Саме свобода створює умови для реального набуття прав та їх реалізації.

Конституційні обов'язки — це закріплені в нормах конституції міри належної поведінки суб'єктів конституційно-правових відносин.

Відтворюючи ч. 1 ст. 29 загальної декларації прав людини, ст. 23 Конституції України встановлює, що «кожна людина... Має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

До обов'язків людини в Україні належать:

1) обов'язок неухильно додержуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України). При виконанні цього обов'язку особа повинна дотримуватися і підзаконних актів, і актів органів місцевого самоврядування. Цей обов'язок конкретизується в низці конституційних

заборон, передбачених статтями 13, 17, 19, 23, 24, 37, 41, 55, 126 Конституції України;

2) обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ч. 1 ст. 68 Конституції України). Цей обов'язок деталізується у статтях 24, 27, 28, 32, 41, 43, 44, 47, 54, 64 Конституції України. Частина 2 ст. 68 Конституції України містить норму про те, що незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. На думку дослідників цієї проблеми, зазначена норма не є обов'язком, а має логічне продовження в контексті положення ч. 1 ст. 57 Конституції про гарантування кожному знати свої права і обов'язки;

3) відповідно до ст. 51 Конституції України кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Зміст цих обов'язків деталізується в Сімейному кодексі України;

4) обов'язок отримати повну загальну середню освіту, який впливає з ч. 2 ст. 53 Конституції України. Ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від обов'язку забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України;

5) обов'язок не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки (ст. 66 Конституції України);

6) обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67 Конституції України).

Обов'язком громадян України (окрім зазначених вище обов'язків людини) є також захист вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів (ст. 65 Конституції України).

ТЕМА 2

КЛАСИФІКАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Розмаїття підходів. Традиційні класифікації прав людини.
2. Класифікація прав людини за Карелом Васаком.
3. Інші класифікації прав людини.

1. Розмаїття підходів. Традиційні класифікації прав людини

Права людини охоплюють різні аспекти її життя. Вони відрізняються за певними якостями, які не можна не брати до уваги. Тому поділ прав людини на відповідні групи має не тільки пізнавальне, а й практичне значення.

Трапляються ситуації, коли доводиться віддавати перевагу тому або іншому праву. Особливо часто така колізія виникає на рівні міжнародних обговорень, коли одна група держав наполягає на пріоритеті прав людини і громадянина, його політичних і цивільних прав, а інша — на пріоритеті соціальних прав і свобод. Отже, класифікація прав людини необхідна, насамперед, для того, щоб полегшити роботу законодавців, а також для більш ефективного захисту цих прав.

Найчастіше у дослідженнях, юридичних і соціологічних посібниках зустрічається **класифікація** прав людини, **прийнята ООН**, у якій виділені такі групи прав людини:

- громадянські,
- політичні,
- економічні,
- соціальні,
- культурні.

Такий поділ існує як у світовій юридичній практиці, так і у національних правових системах, у тому числі в українській.

В **Конституції України** передбачаються **наступні групи** основних прав: громадянські, політичні, економічні, соціальні, екологічні, сімейні, культурні. Вони, насамперед, викладаються в розділі 2 Конституції України.

Громадянські права – можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб. Сюди відносять такі суб'єктивні права:

- а) право на життя;
- б) право на недоторканість особи, житла, особисту недоторканість, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції;

в) право на вибір місця проживання, свободу пересування, на вільне залишення території України та повернення в будь-який час в Україну;

г) кожному гарантується також право на свободу власної думки і слова, на вільне виявлення своїх поглядів і переконань;

д) кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово і в інший спосіб на свій вибір;

є) кожен має право на свободу світогляду і віросповідання та інші.

Політичні права – можливості людини і громадянина брати участь у громадському і державному житті, вносить пропозиції про поліпшення роботи державних органів, їх службових осіб і об'єднань громадян, критикувати недоліки в роботі, безпосередньо приймати участь в різних об'єднаннях громадян.

До цієї групи прав відносяться:

а) брати участь в управлінні державними і громадськими справами, користуватися рівним правом доступу до державної служби, а також служби в органах місцевого самоврядування;

б) обговорювати і приймати закони та рішення загальнодержавного і місцевого значення, беручи участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

в) направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до державних органів, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб;

г) утворювати і брати участь в роботі об'єднань громадян (політичних партій та громадських організаціях);

д) збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщати органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування;

д) вибирати і бути обраним в державні органи і в органи місцевого самоврядування;

є) мати громадянство.

Економічні права – це такі можливості людини і громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ. До них відносять:

а) право на приватну власність (індивідуальну і колективну);

б) право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності;

в) можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням;

г) право на професійну підготовку і перепідготовку;

д) право на справедливую оплату праці;

є) право на страйк;

є) право на відпочинок та інші.

Соціальні права – можливість людини і громадянина по забезпеченню належних соціальних умов життя. Це:

- а) право на охорону здоров'я;
- б) право на житло;
- в) право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, втрати годувальника та інші.
- г) право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (харчування, одяг, житло).

Екологічні права – можливість людини і громадянина на безпечне екологічне середовище. Тобто це:

- а) право на безпечне для життя і здоров'я довкілля;
- б) відшкодування завданої порушенням цього права шкоди та інші.

Культурні права – можливості доступу людини до духовних цінностей свого народу (нації) та всього людства. Це право на освіту; право на користування досягненнями вітчизняної та світової культури; право на свободу наукової, технічної та художньої творчості; право на захист інтелектуальної власності; право на використання результатів інтелектуальної, творчої діяльності та інші.

Сімейні права – можливості людини і громадянина вільно розпоряджатися собою в сімейних правовідносинах: а) не втручання в сімейне життя; б) добровільне заключення шлюбу, рівні права і обов'язки у шлюбі і сім'ї; в) право на державну охорону сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; г) право на рівність дітей незалежно від походження чи народження у шлюбі або поза шлюбом та інші.

2. Класифікація прав людини за Карелом Васаком

В міжнародному праві також використовується **класифікація прав людини, розроблена** французьким науковцем **Карелом Васаком**, в основі концепції якої лежить генераційний підхід.

Цей поділ прав на **три покоління** передбачає, що перше покоління становлять громадянські та політичні права, друге покоління - соціально-економічні та культурні права, третє - колективні права або солідарні.

Права людини *першого покоління* (негативні) були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій, а потім знайшли свою конкретизацію й легалізацію в соціальній і законодавчій практиці демократичних держав. Мова йде про громадянські (особисті) та політичні права.

Громадянські, або як їх інколи іменують, особистісні права - це ті загально визнані світовим співтовариством блага й імунітети (умови життя),

яких може домагатися особистість від держави для забезпечення свого фізичного існування, збереження, розвитку і захисту своєї індивідуальності.

Призначення громадянських прав - забезпечення свободи й автономності індивіда, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного зовнішнього втручання, насамперед з боку держави, її органів і посадових осіб.

Ці права часто іменують «негативними», оскільки вони забезпечують так звану «негативну свободу» від втручання держави. В зарубіжній літературі трапляється і така назва цих прав, як «права на фізичну цілісність» та «права на належний процес».

«Права на фізичну цілісність» - це:

- права на життя, свободу та безпеку людини (захист від фізичного насильства, тортур, жорстоких та нелюдських покарань, безпідставного арешту, позбавлення свободи чи вигнання, рабства, втручання в особисте життя),

- право на власність,
- право на свободу пересування,
- право на свободу думки і слова,
- право на свободу совісті та релігії (свободу світогляду і віросповідання).

«Права на належний процес» - це:

- право на публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом;

- презумпція невинуватості;
- гуманістичний принцип *non bis in idem* (не двічі за одне і те ж саме) - ніхто не може бути покараний повторно за злочин, за який він вже був покараний;

- право на правову допомогу тощо.

Політичні права - це визнані світовим співтовариством блага, яких може домагатися особистість від держави для забезпечення своєї участі в державному і громадському житті.

До них належать:

- право на громадянство,
- право брати участь у виборах та бути обраним,
- право на об'єднання,
- право на проведення мирних зібрань та ін.

Мета цього виду прав людини - подолати відчуження особистості від влади. Політичні права - необхідна умова функціонування інших видів прав,

оскільки вони є органічною складовою системи демократії і виступають як цінності, якими влада має себе обмежити.

Ці права були закріплені у відповідних актах: Петиція про права (1628 р.), Біль про права (1689 р.), Декларація незалежності США (1776 р.), французька Декларація прав людини та громадянина (1789 р.). Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.).

Друге покоління (позитивні) прав людини з'являється лише на межі XIX-XX століть, відображаючи результати широкої соціальної боротьби, що точилася в капіталістичних суспільствах того часу.

Поряд з громадянськими і політичними права людини поповнилися соціальним аспектом, що у свою чергу призвело до істотного розширення переліку прав людини внаслідок його поповнення соціально-економічними (соціальними, економічними і культурними) правами, які прийнято іменувати правами «другого покоління».

Їхньою метою стало забезпечення інтересів передусім тих, хто працює за наймом.

Цей етап включає:

- право на працю,
- право на вільні зібрання,
- право на освіту,
- право на соціальне страхування.

Права другого покоління прав людини знайшли своє відображення у Загальній декларації прав людини (1948 р.). А своє офіційне визнання ці права знайшли в спеціальному Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року.

Механізм реалізації соціально-економічних прав має істотні особливості. На відміну від громадянських і політичних прав, які є «правами людини від держави», тобто обмежують її сферу дії (обов'язок держави в забезпеченні цих прав зводиться переважно до встановлення засобів і процедур їх реалізації і захисту), забезпечення соціально-економічних прав вимагає позитивних зусиль держави, тобто активного втручання у відповідні сфери життєдіяльності людей для створення умов, необхідних для їх розвитку, зокрема розробки соціально-економічних програм, їх належного державного фінансування, що у свою чергу обумовлюється значною мірою фінансовими можливостями держави, та неухильного виконання. Ці права нерідко іменують «позитивними». Утім, поділ прав людини на негативні (права першого покоління) і позитивні (другого покоління) є досить умовним. Так, у літературі постсоціалістичних країн, зокрема польській,

існує інше, відмінне від вітчизняного, розуміння позитивних і негативних прав.

Становлення *третього покоління* пов'язано з національно визвольним рухом країн, що розвиваються, а також із загостренням глобальних світових проблем після Другої світової війни.

Права третього покоління є правами колективними:

- право на самовизначення,
- право на мир,
- право на економічний і соціальний розвиток,
- право на користування спільним спадком людства,
- право на здоров'я та безпечне довкілля,
- право на гуманітарну допомогу.

Категорія прав людини права «третього покоління» викликають чи не найбільше дискусій, спектр яких досить широкий - від співвідношення «колективних» прав з індивідуальними до обґрунтованості прирівнювання їх статусу до громадянських і політичних прав.

Як і у випадку з соціально-економічними правами, основне питання, на яке нині немає переконливої відповіді - це питання про те, чи є «колективні» права (як і деякі екологічні) правами юридичними, чи вони становлять собою ідеали і цілі міжнародного співтовариства і виступають лише як «юридичні рефлексії об'єктивного права», тобто не є правами людини у класичному їх розумінні.

XXI століття відзначається розвитком науково-технічного прогресу, якісними змінами потреб та прагнень у суспільстві, розширенням можливостей вибору поведінки людей. Експерименти у сфері біотехнологій, розробка новітніх інформаційних систем та інші науково-технічні досягнення стають передумовами становлення нових прав людини. Поряд зі сталими та визнаними правами людини виникають раніше невідомі специфічні можливості, правове положення яких не визначене, що ставить питання про їх нормативне закріплення.

Дана класифікація є динамічною, а розвиток науки в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо дає підстави для ствердження існування нового етапу в історії розвитку прав людини.

Отже, до переліку прав *четвертого покоління* можна включити:

- зміну статі (Європейський суд з прав людини застосовував Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод в ряді важливих рішень, заявивши, що держави повинні надавати трансгендерам можливість пройти хірургічну операцію для повної зміни статі і гендеру, і що

така хірургічна операція повинна покриватися системою страхування, як «необхідне за медичними показаннями» лікування. Суд також постановив, що держави повинні визнавати зміну статі в документах, що засвідчують особу),

- трансплантацію органів,
- клонування,
- використання віртуальної реальності,
- одностатеві шлюби (Суд Європейського Союзу прирівняв одностатеві шлюби до традиційних, проте Європейський суд з прав людини не зобов'язав держави-учасниці реєструвати їх),
- штучне запліднення,
- евтаназію (Європейським судом винесено ряд рішень як про відмову в праві на гідну смерть, так і про визнання права на гідну смерть),
- вільну від дитини сім'ю,
- незалежне від державного втручання життя за релігійними, моральними поглядами,
- на доступ до Інтернету (Організація Об'єднаних Націй резолюцією від 3 червня 2011 року визнала право на доступ до Інтернет одним із невід'ємних прав людини) тощо.

Сьогодні виникають дискусії серед членів суспільства про те, чи потрібні людям такі права та якими повинні бути межі їх реалізації. Деякі міжнародні організації визначились щодо певних вище перелічених прав ще понад 15 років тому (Резолюція стосовно клонування людини, прийнята Європейським Парламентом (1998 р.) тощо). Тому, ми вважаємо, що ці права й акти щодо них, мають бути переглянуті та ретельно досліджені, як з теоретичної, так і з практичної точок зору.

3. Інші класифікації прав людини

Також варто звернути увагу на поділ прав за такими **критеріями**:

- *залежно від можливості обмеження державою за певних обставин*: права абсолютні, які не можна порушувати за будь-яких умов (наприклад, заборона катування), і права, від повного забезпечення яких держава може відступити (наприклад, право на приватне життя, яке може бути обмежено відповідно до ст. 15 ЄКПЛ);
- *за суб'єктом*: права індивідуальні і права колективні;
- *залежно від статусу суб'єкта*: права універсальні, що належать кожній людині, і права громадянина, права дитини (тобто суб'єкт має володіти спеціальною ознакою);

- *за значенням у процесі*: права матеріальні (конкретні права і свободи) і права процесуальні (ті, котрі дозволяють особі виконати права матеріальні);
- *за способом дотримання*: права негативні (обов'язком є утримання від дій (*non facere*) і права позитивні (позитивний обов'язок вчинення дій на користь суб'єкта (*facere*);
- *залежно від охоронюваних цінностей*: права особисті, політичні, економічні, соціальні, культурні.

Якщо говорити про поділ прав *залежно від статусу суб'єкта* на універсальні та спеціальні, варто зауважити наступне. До *універсальних прав* належить весь каталог прав людини й основних свобод. За деякими винятками цей каталог повторюють Загальна декларація прав людини та всі найважливіші міжнародно-правові акти про права людини.

Значення універсальних прав людини й основних свобод полягає насамперед у тому, що такі права мають визнаватися за всіма людьми, незалежно від того, де вони перебувають. Міжнародне право виключає будь-які відмінності у правах залежно від кольору шкіри, етнічного походження, статі, майнового стану тощо та вважає таку дискримінацію у правах злочинною.

Утім багато людських груп у різних країнах світу (загалом це навіть переважна більшість людства) не можуть із тих чи інших причин (історичних, культурних, релігійних тощо) повноцінно користуватися універсальними правами. Це створює умови для різних форм дискримінації. Тому виникає потреба в спеціальному правовому захисті осіб, що входять до таких груп.

Сутність *спеціальних прав* полягає не в наданні кому-небудь додаткових прав, а в забезпеченні правовими засобами умов, за яких усі могли б рівною мірою користуватися універсальними правами та свободами. Наприклад, надання представникам мовних меншин права користуватися мовою меншини не позбавляє інші мовні групи можливості користуватися своєю мовою, але водночас захищає таку меншину від асиміляції.

Перелік груп, яким мають бути надані спеціальні права, не є постійним.

Чинні універсальні міжнародні договори надають спеціальні права особам, які належать до національних, етнічних, релігійних, мовних меншин, жінкам, дітям, біженцям. Відбувається становлення норм про спеціальний захист осіб, хворих на невиліковні хвороби, й інвалідів.

Зі спеціальними правами людини пов'язане поняття *позитивної дискримінації*, що застосовується як правовий захід, спрямований на прискорення досягнення в суспільстві фактичного рівноправ'я всіх осіб. За таких умов вона вважається правомірною та полягає в законодавчому

встановленні тимчасових нерівноправних, диференційованих стандартів і привілеїв для захисту тих, кого дискримінують.

Прикладом позитивної дискримінації може служити встановлення в деяких країнах гарантованого мінімального відсотку жінок чи представників певних етнічних меншин у виборчих списках за пропорційною системою. Такі тимчасові стандарти та привілеї мають бути негайно скасовані, щойно мета буде досягнута.

Конституція України розрізняє також поняття «права людини» і «права громадянина». У першому випадку йдеться про права, пов'язані з самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) у цьому розумінні виступає переважно як фізична особа. До цього виду прав належать: право на життя (ст. 27); право на повагу до гідності людини (ст. 28); право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29); право на недоторканність житла (ст. 30); право на невтручання в особисте та сімейне життя (ст. 32) тощо.

Щодо *прав громадянина*, то вони пов'язані зі сферою відносин людини з суспільством, державою, їх інституціями. Основу цього виду прав становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Прикладом прав громадянина, встановлених у Конституції України, є право громадян нашої держави на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на участь у проведенні мітингів, походів, демонстрацій (ст. 39), право на соціальний захист (ст. 46) тощо.

Права людини мають порівняно з *правами громадянина* домінантне значення. Адже права людини поширюються на всіх людей, які проживають у тій або іншій державі, а права громадянина – лише на тих осіб, які є громадянами певної країни. Юридичне поняття «громадянин» використовується по відношенню до людини, яка має правовий зв'язок з якою-небудь державою, для характеристики поняття особистості. Звідси випливає, що під даним поняттям слід розуміти, лише фізичну особа (певну особистість), яка має громадянство, на підставі якого має певні зв'язки з державою і визнана носієм прав та обов'язків. Відповідно до Закону України «Про громадянство України» від 2001 року під громадянином України розуміють особу, яка набула громадянство в Україні в порядку, передбаченому законом України та міжнародними договорами. Громадянство України набувається: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві тощо. Найпоширенішою підставою є набуття громадянства України «за народженням».

Крім наведених класифікацій прав людини, існують й інші, у яких використовуються певні критерії.

Права людини поділяють залежно *від їх важливості* для людини на:

а) основні права — необхідні для нормального існування і розвитку людини;

б) неосновні права — які не є життєво необхідними.

Залежно *від характеру, способу здійснення* виокремлюють:

а) активні права — свобода "для" (тобто для вчинення певних дій);

б) пасивні права — свобода "від" (тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів у процесі використання прав).

Залежно *від суб'єктного складу здійснення* прав вирізняють:

а) індивідуальні права — здійснюються лише одноособовими діями, наприклад, право на свободу переконань, думок, на виховання своєї дитини;

б) колективні права — можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій.

Залежно *від виду суб'єктів* виділяють:

а) права людини;

б) права сім'ї;

в) права нації (народу);

г) права інших соціальних спільностей (класів, прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо);

д) права людства.

Отже, можна зазначити, що критеріїв для класифікації прав людини існує багато, але треба не забувати, що будь-яка класифікація прав людини відносна і далеко не повна. Історичний досвід доводить, що розвиток прав людини, поява нових видів цих прав пов'язані зі змінами в економічному, соціальному, політичному і культурному житті суспільства. Обсяг прав людини та їх перелік завжди пов'язані з певним етапом розвитку суспільства.

ТЕМА 3

ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

1. Поняття та види громадянських прав.
2. Зміст та обсяг окремих громадянських прав.
3. Поняття, зміст та обсяг політичних прав.

1. Поняття та види громадянських прав

Громадянські, або як їх інколи іменують, особисті права - це ті загальновизнані світовим співтовариством блага й імунітети (умови життя), яких може домагатися особистість від держави для забезпечення свого фізичного існування, збереження, розвитку і захисту своєї індивідуальності.

Також можна сказати, що *громадянські права* – можливості людей, що характеризують їх фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб.

Призначення громадянських прав - забезпечення свободи й автономності індивіда, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного зовнішнього втручання, насамперед з боку держави, її органів і посадових осіб.

Ці права часто іменують «негативними», оскільки вони забезпечують так звану «негативну свободу» від втручання держави. В зарубіжній літературі трапляється і така назва цих прав, як «права на фізичну цілісність» та «права на належний процес».

«Права на фізичну цілісність» - це:

– права на життя, свободу та безпеку людини (захист від фізичного насильства, тортур, жорстоких та нелюдських покарань, безпідставного арешту, позбавлення свободи чи вигнання, рабства, втручання в особисте життя),

– право на власність,
 – право на свободу пересування,
 – право на свободу думки і слова,
 – право на свободу совісті та релігії (свободу світогляду і віросповідання).

«Права на належний процес» - це:

– право на публічний розгляд справи незалежним і безстороннім судом;

– презумпція невинуватості;

– гуманістичний принцип *non bis in idem* (не двічі за одне і те ж саме) - ніхто не може бути покараний повторно за злочин, за який він вже був покараний;

– право на правову допомогу тощо.

Конституція України першорядне значення відводить особистим правам і свободам.

Особисті права і свободи - це права у сфері особистого життя і особистої безпеки, вони торкаються індивідуального, приватного життя людини. Конституція закріплює наступні особисті права і свободи людини:

- право на життя (ст. 27 Конституції);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29 Конституції);
- право на недоторканність житла (ст.30 Конституції);
- право на таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфної і іншої кореспонденції (ст. 31 Конституції);
- право на невтручання в особисте життя (ст. 32 Конституції);
- право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно покидати територію України (ст. 33 Конституції),
- право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34 Конституції);
- право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або іншим чином - по своєму вибору (ст.34 Конституції);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції).

Конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ) закріплює наступні громадянські права та гарантії:

- право на життя (ст. 2 ЄКПЛ);
- заборона катування (ст. 3 ЄКПЛ);
- заборона рабства і примусової праці (ст. 4 ЄКПЛ);
- право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5 ЄКПЛ);
- право на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ);
- ніякого покарання без закону (ст. 7 ЄКПЛ);
- право на повагу до приватного та сімейного життя (ст. 8 ЄКПЛ);
- свобода думки, совісті і релігії (ст.9 ЄКПЛ);
- свобода вираження поглядів (ст. 10 ЄКПЛ);
- право на шлюб (ст. 12 ЄКПЛ);
- право на ефективний засіб юридичного захисту (ст. 13 ЄКПЛ);
- заборона ув'язнення за борг (ст. 1 Протоколу №4 ЄКПЛ);
- свобода пересування (ст. 2 Протоколу №4 ЄКПЛ);

– заборона вислання громадянина, заборона колективного вислання іноземців (ст.ст. 3, 4 Протоколу №4 ЄКПЛ) тощо.

2. Зміст та обсяг окремих громадянських прав

Відповідно до ст. 27 Конституції України Кожна людина має невід'ємне **право на життя**. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Ст. 2 ЄКПЛ також закріплено, що **право кожного на життя** охороняється законом. Це означає, що над державою тяжіє обов'язок зробити все для того, щоб людське життя перебувало у безпеці.

Частиною 2 ст. 2 Конвенції передбачено три допустимі випадки позбавлення життя:

- а) для захисту будь - якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

При цьому, в кожному з випадків, позбавлення життя не буде порушенням права на життя тільки за умови, що воно стало результатом «абсолютно необхідного застосування сили» як при самообороні, так і при настанні обставин, передбачених пунктами а, б, с частини 2 ст. 2 Конвенції. Зокрема, застосування сили має бути суворо пропорційним досягненню мети, небезпеки для життя, що виникає в конкретній ситуації, та ризику, пов'язаного з тим, що застосування сили може призвести до позбавлення життя.

Незважаючи на те, що частина 1 ст. 2 Конвенції містить заборону «навмисного позбавлення життя», практика Європейського суду поширила дію статті 2 також на випадки ненавмисного позбавлення життя.

ЄСПЛ вперше розглянув справу щодо порушення ст. 2 Конвенції «*Маккан та інші проти Сполученого Королівства*» у 1995 р. У цій справі держава-відповідач була визнана відповідальною за порушення ст. 2 Конвенції через те, що служби спецпризначення вчинили убивство трьох терористів Ірландської Республіканської Армії.

Після цієї справи кількість звернень до ЄСПЛ щодо порушення ст. 2 Конвенції стрімко зростає, в основному за рахунок справ, де державою-відповідачем була Туреччина (справа «*Гулег проти Туреччини*» від 27 липня

1998 р., справа *«Курт проти Туреччини»* від 25 травня 1998 р., справа *«Акдивар проти Туреччини»* від 16 вересня 1996 р. тощо).

Існує чимало справ, де державою-відповідачем є Україна: справа *«Муравська проти України»*, справа *«Гонгадзе проти України»*, справа *«Кац та інші проти України»*, справа *«Шевченко проти України»*. У цих справах ЄСПЛ констатував порушення ст. 2 Конвенції - невиконання позитивних обов'язків держави щодо захисту права на життя з боку держави. У справі *«Гонгадзе проти України»*, ЄСПЛ зазначив: «Суд повторює, що перше речення п. 1 ст. 2 Конвенції зобов'язує державу не тільки утримуватись від умисного або незаконного позбавлення життя, але також вживати відповідних заходів для захисту життя тих, хто знаходиться під її юрисдикцією. Це включає основне завдання держави щодо забезпечення права на життя шляхом прийняття ефективних норм кримінальних законів для попередження злочинів проти особи, що забезпечуються правоохоронним механізмом для попередження, усунення та покарання порушень таких норм. За відповідних обставин це також поширюється на позитивний обов'язок органів державної влади вживати заходів попередження для захисту особи або осіб, чиє життя знаходиться під загрозою здійснення кримінальних дій іншими особами» (п. 164 рішення).

Обов'язки держав за статтею 2 Конвенції:

- негативні – утримуватися від умисного або незаконного позбавлення життя;
- позитивні – вживати відповідні заходи для захисту життя тих, хто знаходиться під юрисдикцією держави.

Реагування держави на загибель особи: проведення ефективного розслідування.

Важливе питання про початок життя людини, відповідно колізії у визначенні моменту початку правової охорони життя та законності переривання вагітності також зачіпаються в практиці Європейського суду з прав людини.

Перш за все, перед Європейською комісією та Судом постає питання, чи захищає стаття 2 Конвенції життя ненародженої дитини.

Варто зазначити, що в уявленні більшої частини міжнародного співтовариства штучне переривання вагітності не є порушенням права на життя. Хоча Конвенція не регламентує питання моменту виникнення права на життя, так само як і моменту початку правової охорони життя, позиція Суду є більш визначеною та зводиться до того, що початком життя (та відповідно моментом виникнення правосуб'єктності) Суд вважає саме момент фізичного народження людини, а не її зачаття.

Позиція Європейського суду щодо права на життя ненародженої дитини знайшла своє відображення в рішенні по справі *«Во проти Франції»* від 8 липня 2004 року. В обставинах справи зазначалося, що на шостому місяці вагітності, громадянка Франції, перебуваючи в лікарні, була помилково прийнята за іншу пацієнтку, що знаходилася в лікарні для операції. Так, в результаті помилково проведених процедур вагітність заявниці не могла тривати за медичними показниками, та зародок віком 20 - 21 тиждень врятувати не вдалося. Заявниця наполягала на порушенні низки її прав, у тому числі права на життя з боку співробітників госпіталю. Суд з прав людини, розглянувши докази сторін, прийшов до висновку, що в конкретному випадку дійсно мало місце порушення статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Рішення у справі *«Во проти Франції»* варте особливої уваги, якщо врахувати, що в раніше розглянутих справах Європейська комісія незмінно приходила до висновку, що право на життя відповідно до статті 2 Конвенції не повинно розповсюджуватися на людський ембріон. В зазначеному рішенні Суд дійшов висновку, що «за обставин цієї справи життя зародка було безпосередньо пов'язане з життям матері та могло бути захищене нею, особливо враховуючи відсутність конфлікту прав матері та батька, так само як прав ненародженої дитини та її батьків, тоді як втрата зародка була викликана ненавмисною недбалістю з боку третіх осіб». Суд ухилився від чіткого висловлення своєї позиції з питання, що, власне, стало підставою для розгляду справи, а тому лише зазначив, що «ні бажано, ні навіть можливо при існуючому стані справ відповісти на абстрактне питання – чи підпадає ненароджена дитина під дію статті 2 Конвенції».

Виходячи з розглянутої практики Європейського суду з прав людини та Європейської комісії в контексті статті 2 Конвенції, можна зробити висновок, що аборт у стандартній своїй формі не визнається порушенням права людини на життя. Як було зазначено в рішенні у справі *«Во проти Франції»*, право на життя може бути визнано порушеним лише за специфічних обставин, шляхом встановлення причинно-наслідкового зв'язку, що призвів до аборту та смерті зародка. Отже, загальна практика розгляду Судом спорів щодо моменту початку правової охорони життя зводиться до концепції виникнення права на життя саме з моменту народження.

Що стосується питання про добровільне припинення життя, то фактично єдиним прикладом міжнародно-правового розгляду та відповідно, єдиною чітко вираженою позицією міжнародного органу *щодо евтаназії* є на сьогоднішній день справа *«Претті проти Сполученого Королівства»*, яка розглядалася в судових органах Великобританії та в Європейському суді. В

липні 2001 року адвокат підданої Великобританії Дайєн Претті, яка страждала невиліковним та смертельним захворюванням рухових нейронів, звернувся до Директора публічних переслідувань «з проханням дати зобов'язання не піддавати чоловіка заявниці судовому переслідуванню у випадку, якщо останній надасть їй допомогу в здійсненні самогубства». Отримавши відмову, заявниця звернулася із заявою про перегляд рішення в судовому порядку. Рішенням Високого суду заявлене клопотання було відхилено, а подане апеляційне заперечення не було враховано Палатою лордів. Заявниця звернулася до Європейського суду з прав людини зі скаргою на порушення статті 2 (право на життя), статті 3 (захист від катувань та жорстокого поводження), статті 8 (право на свободу думки і переконань) та статті 14 (захист від дискримінації за будь-яких підстав) Конвенції з боку Великобританії. У своїй заяві, Претті зазначила, що стаття 2 захищає не тільки право на життя, але й право обирати, продовжувати життя чи ні, а також «захищає право померти, щоб уникнути нестерпних страждань та приниження». Однак, у рішенні Судом було зазначено, що «Суд не схильний вважати, що «право на життя», гарантоване статтею 2 Конвенції, може бути інтерпретовано в негативній формі ... так само як воно не може створити право на самовизначення в сенсі надання особі права на вибір смерті замість життя». Як окремо зазначається в огляді рішення по даній справі, у всіх випадках порушення норми Конвенції про право людини на життя, Європейським судом постійно наголошувалось на зобов'язанні держави захищати життя громадян. Крім того, стаття 2 Конвенції не стосується питань, пов'язаних з якістю життя, а також із рішеннями, які може приймати людина щодо власного життя.

Разом з тим Суд не визнав, що евтаназія є порушенням права на життя та ухилився від коментарів щодо легальності застосування евтаназії у низці країн Європи. Дійсно, Європейський суд не вважає себе зобов'язаним виносити оцінку з питання про те, чи знаходиться законодавство країн в такому стані, що воно не захищає право на життя своїх громадян. Таким чином, Європейський суд визнав, що в справі «Претті проти Сполученого Королівства» влада Великобританії не порушила право на життя, відмовивши чоловікові в його проханні сприяти у самогубстві заявниці. Європейський суд також підтвердив свою позицію вказуючи, що «право на смерть, реалізоване третьою особою або за підтримки органів державної влади, не може впливати зі змісту статті 2 Конвенції». Якщо ж говорити про країни, що легалізували евтаназію, то варто зазначити, що Європейський суд з прав людини опосередковано визнав за державами можливість внутрішнього регулювання зазначеного питання не прив'язуючись до права на життя.

Відповідно до ст. 28 Конституції України Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом.

Ст. 3 ЄКПЛ у безумовних формулюваннях забороняє катування, нелюдське та таке, що принижує гідність, поводження та покарання (погане поводження). Погане поводження може набувати різноманітних форм. Будь-яке судження щодо наявності поганого поводження завжди має відносний характер та насичене так званими оціночними категоріями.

Складність застосування ст.3 Конвенції полягає у тому, що вона, як і багато інших статей Конвенції, не завжди може стати предметом окремого судового розгляду. Гарантії ст. 3 Конвенції можуть вплітатися у канву будь-якого судового розгляду і забарвлювати інші питання, що постають у практиці.

У практиці Європейського суду у контексті статті 3 Конвенції розглядалися найрізноманітніші обставини, починаючи від застосування власне тортур до додержання правил будівництва та експлуатації інженерних споруд.

З одного боку, заборона поганого поводження у ст. 3 Конвенції (як, до речі, і у ст. 28 Конституції, яка дослівно у частині 1 відтворює текст ст. 3 Конвенції) є абсолютною. З іншого, передбачаючи таку заборону, Конвенція не дає ніяких визначень для понять, використаних у статті 3 Конвенції. Захист її охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент «поганого поводження».

Хоча ст. 3 сформульована як абсолютна заборона, ця «абсолютність» містить певний риторичний елемент. Поняття, які використовує ст. 3 Конвенції, за своєю природою відносні. Конвенція забороняє не будь-яке насильство чи примус, не будь-яке втручання у тілесну або психологічну цілісність людини. Певні фізичні чи моральні страждання можуть складати невід'ємний елемент законних дій або викликатися необхідністю. Тому за певних обставин визначення, чи було у певному випадку погане поводження, іноді вимагає оцінки складної сукупності обставин. Тому, незважаючи на «безумовне» формулювання ст. 3, питання кваліфікації тут часто не менш складні, ніж у випадку порушення прав, що допускають обмеження.

«Погане поводження» передбачає, що певне фізичне чи психічне насильство застосовується з незаконною метою чи непропорційно до законної мети. Так, Суд не встановив порушення ст. 3 у застосуванні протягом місяця наручників і інших засобів до психічно хворої людини через

її агресивну поведінку. Суд виходив з того, що «заходи, викликані терапевтичною необхідністю, не можуть вважатися нелюдськими чи такими, що принижують гідність».

Аналогічним є підхід Суду до визначення покарання, що принижує гідність. За висновком суду було б абсурдним вирішити, ніби законне покарання взагалі, через притаманний йому і, можливо, майже неминучий елемент приниження, є «таким, що принижують гідність» у значенні ст. 3. ... Ст. 3, безумовно забороняючи «нелюдське» чи «таке, що принижує гідність» покарання, має на увазі відмінність між таким покаранням і покаранням взагалі. На думку Суду, для того, щоб покарання було «таким, що принижує гідність» і порушувало ст. 3, пов'язані з ним образа чи приниження мають сягати особливого ступеню і, у всякому разі, відрізнятися від звичайного елемента приниження, згаданого в попередньому абзаці. Оцінка його, за станом речей, відносна: вона залежить від всіх обставин справи і, зокрема, від характеру й обставин покарання як такого та способу й методу його виконання.

Не насильство як таке або інші види поводження, що доставляють певні незручності або страждання, становлять погане поводження, а поводження, що має певні додаткові характеристики. Дві основні із них: неспроможність та неспроможність.

Практично неможливо дати усталену класифікацію обставинам, які Суд бере до уваги, коли оцінює, чи досягло поводження необхідного «мінімального рівня жорстокості». Суд враховує характер поводження чи покарання, у якій обстановці, яким чином і якими методами воно здійснюється, його тривалість, його фізичні чи психічні наслідки, а також у деяких випадках стать, вік і стан здоров'я потерпілого.

Для визнання нелюдського поводження певні дії не обов'язково повинні мати характер безпосереднього насильства. В певних випадках ті чи інші дії з боку держави можуть порушувати статтю 3 Конвенції, навіть якщо вони ненавмисні та не мають на меті заподіяти страждання.

Суд, наприклад, розглянув кілька справ, у яких знищення майна було визнано нелюдським поводженням. У справі *«Дулаш проти Туреччини»* заявниці було під час подій понад 70 років. Її будинок і майно були знищені на її очах під час операції сил безпеки; її позбавили даху над головою і засобів існування, і вона змушена була залишити село і громаду, де прожила все життя. Органи влади не здійснили ніяких заходів, щоб допомогти їй у такому становищі. З огляду на те, яким чином її будинок був знищений і її особисті обставини, Суд вважав, що заявниця мала була зазнати доволі жорстоких страждань через дії сил безпеки, аби класифікувати їх як

нелюдське поводження в значенні статті 3 Конвенції. Аналогічні рішення були прийняті ще в деяких справах проти Туреччини.

У відносно самотійну категорію можна виділити рішення щодо умов тримання в закритих установах (в'язниці, психіатричні лікарні і т.п.). Суд вважає, що держава зобов'язана забезпечити, аби людина трималась в умовах, сумісних з її людською гідністю, щоб спосіб і методи виконання покарання не заподіювали їй страждань і тягот такої інтенсивності, яка перевищує неминучий ступінь страждань, притаманних триманню під вартою, і щоб, з огляду на практичні потреби тюремного ув'язнення, її здоров'я та благополуччя належним чином забезпечувалися, у тому числі і шляхом надання необхідної медичної допомоги.

Значний вклад у розвиток практики Суду щодо медичних аспектів тримання під вартою зробила й скарга пана *«Невмержицького проти України»*. Вона стосувалась одного зі складних питань тримання під вартою – застосування примусового годування до голодуючого ув'язненого. Суд визнав, що «коли затримана особа... оголошує голодування, це неминуче викликає конфлікт між особистим правом на фізичну недоторканність та позитивним обов'язком [держави] ... за ст. 2 Конвенції – конфлікт, який самою Конвенцією не вирішений». Тому у певних випадках держава може вдаватися до примусового годування, але лише у разі доведеної медичної необхідності та у відповідності із порядком, що передбачений законом. Україну критикували саме за те, що не була доведена така медична необхідність. Крім того, це була перша справа, де у ситуації, пов'язаною із застосуванням примусових заходів, яке здійснювалось у відповідності до закону, поводження було кваліфіковано як катування. Суд зазначив, що він «припускає, ... що органи влади додержувались порядку примусового годування, передбаченого наказом. Але застосування з використанням у випадку опору засобів стримування – наручників, роторозширювача, спеціальної гумової трубки, введеної у стравохід, – самі собою можуть перетворитися на тортури у значенні ст. 3 Конвенції, якщо немає медичної необхідності».

Зазвичай, ст. 3 Конвенції застосовується до поводження, що походить від дій державних службовців (агентів держави). Слід також звертати увагу, що поняття агентів держави може бути ширшим, ніж поняття державної посадової особи у національному праві. Тут, як і завжди, Суд надає поняттям Конвенції «автономного» значення.

Відповідальність за дії приватних осіб

Дії приватних осіб, навіть якщо вони підпадають під визначення «поганого поводження», можуть потягти відповідальність держави тільки в

специфічних обставинах. Наприклад, в одному з рішень Суд визнав Великобританію відповідальною за погане поводження, припущене батьками щодо своїх дітей. Суд відзначив, що до поганого поводження з дітьми привернули увагу місцевої влади ще в жовтні 1987 року, однак дітей узяли під опіку лише 30 квітня 1992 року. Суд вважав, що держава «мала законний обов'язок захистити дітей і низку повноважень для цього, у тому числі можливість забрати їх з дому». Також може ставитися питання про відповідальність держави у випадку поганого поводження з боку приватних осіб, якщо події відбуваються в місцях позбавлення волі, коли державні органи несуть певні позитивні обов'язки щодо безпеки тих, хто там знаходиться.

Відповідно до ст. 29 Конституції України Кожна людина має **право на свободу та особисту недоторканність**. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинів чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Ст. 5 ЄКПЛ також гарантує **право кожного на свободу та особисту недоторканність**. Нікого не може бути позбавлено свободи інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

- а) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;
- б) законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;
- в) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є

розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

d) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою припровадження його до встановленого законом компетентного органу;

e) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

f) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

Згідно з ч. 2 цієї статті кожного заарештованого має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього.

Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту (с) п. 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання.

Частина 4 ст. 5 Європейської конвенції гарантує кожному, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

Відповідно до ч. 5 ст. 5 Європейської конвенції, кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання на порушення положень цієї статті, має захищене позовом право на відшкодування.

Законодавство України визначає три аспекти права на свободу і особисту недоторканність: фізична недоторканність особи (життя, здоров'я, тілесна недоторканність, статева свобода); моральна недоторканність (захист честі й гідності); психологічна недоторканність (незаконні методи впливу на психіку тощо).

Під правом на свободу в контексті ст. 5 Європейської конвенції слід розуміти фізичну свободу особи, при цьому право на свободу і особисту недоторканність розглядається як єдине сполучення слів і має на увазі захист «від будь-якого свавільного процесуального чи матеріального зазіхання на особисту свободу» з боку державних органів. Таким чином, під особистою

недоторканністю розуміється «гарантія від арешту і попереднього ув'язнення».

Європейському судові неодноразово у своїй практиці доводилося звертатися до поняття «позбавлення волі», до визначення його меж.

Крім того, при розкритті змісту права на свободу і особисту недоторканність слід також враховувати положення Протоколу № 4 до Конвенції.

Відповідно до ст. 1 Протоколу № 4, нікого не може бути позбавлено волі лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Ст. 2 Протоколу № 4 гарантує кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання. Кожен є вільним залишати будь-яку країну, включаючи свою власну. На здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб. Перераховані права також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Ст.3 Протоколу гарантує, що нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Отже, в п. 1 ст. 5 Конвенції кожному забезпечено право на свободу та особисту недоторканність. Винятками з цього права є шість типів обставин, передбачених в ст. 5, і які є завершеним переліком винятків із загального правила.

Відповідно до ст. 30 Конституції України кожному гарантується **недоторканність житла**. Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Статтею 31 Конституції України гарантується **таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції**. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з

метою запобігти злочинам чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Ст. 32 Конституції України. Ніхто **не може зазнавати втручання** в його **особисте і сімейне життя**, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Ст. 8 ЄКПЛ передбачено наступне: кожен має **право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції**.

Для застосування ст. 8 Конвенції заявник повинен показати, що його скарга потрапляє до щонайменше одного з чотирьох інтересів, зазначених у статті, а саме: приватне життя, сімейне життя, житло та листування. Деякі питання, звичайно, охоплюють більше одного інтересу.

По-перше, Суд визначає, чи претензія заявника підпадає під дію ст. 8 Конвенції. Далі Суд вивчає, чи було втручання в це право, чи були задіяні позитивні зобов'язання держави щодо захисту права.

Умови, за якими держава може втручатися у здійснення захищеного права, викладені в пункті 2 ст. 8 Конвенції, а саме:

- в інтересах національної безпеки, громадської безпеки або економічного добробуту країни,
- для запобігання заворушенням або злочинам,
- для захисту здоров'я чи моралі,
- або для захисту прав та свобод інших осіб.

Обмеження дозволяються, якщо вони являються «згідно із законом» або «передбаченими законом» і є «необхідними в демократичному суспільстві» для захисту одного із завдань, викладених вище.

Коли постає питання про те, чи мало місце втручання в права, що гарантуються ст. 8 Конвенції, необхідно відзначити, що не всі заходи, які вживаються державою і зачіпають життя окремої людини, можуть вважатися

«втручанням» за змістом статті 8. Найчастіше держава і сама не заперечує, що її дії є втручанням: наприклад, у випадках позбавлення батьківських прав, позбавлення в'язнів права листування, проведення обшуків житла.

ЄСПЛ дотепер не дав чітке визначення «*приватного*» життя. Суд зовсім свідомо уникає спроб такого роду і надає перевагу (як правило) зосередженню на конкретному питанні. Кількість справ, пов'язаних із правом на «приватне» життя (чи приватність, як його часто називають), відносно невелика. Крім того, поняття стикається з іншими сферами, що захищаються статтею 8 Конвенції: сімейним життям, житлом, кореспонденцією. У низці справ такий збіг був відображений у загальному підході, який був обраний судом стосовно порушень статті 8, не конкретизуючи, який саме аспект був порушений. Наприклад, у справі Класса (*Рішення у справі «Klass and Others v. Germany» (1978)*) обвинувачення в перехопленні комунікацій (пошти і телефонних розмов) було визначено судом як потенційне втручання в сімейне і приватне життя, кореспонденцію і житло.

Якщо вивчати судові прецеденти, можна побачити, що концепція «приватного» життя належить сфері безпосередньої особистої автономії. Сюди відносяться аспекти фізичної і моральної недоторканності. Концепція виходить за вузькі межі гарантій життя, вільного від небажаної публічності. Вона забезпечує поле, в межах якого кожний може вільно займатися розвитком своєї особистості. Сюди входить право на самоідентифікацію, а також право/можливість розвивати взаємостосунки з іншими особами, у тому числі емоційні і сексуальні.

Виходячи з цієї концепції, Суд ухвалив, що право на повагу до «приватного» життя включає фізичну і психологічну недоторканність людини. Гарантії статті 8 Конвенції, у першу чергу, покликані забезпечити розвиток особистості без втручання ззовні. Сексуальне життя будь-якої людини, без сумнівів, можна віднести до приватного життя. Під дію статті 8 підпадають також право на прізвище і на ім'я, тому що прізвище та ім'я є засобом ідентифікації особи всередині родини і співтовариства.

Збереження персональних даних, що мають відношення до приватного життя, підпадає під дію статті 8. Сюди ж відноситься захист медичних даних.

Суд постановив, що такі чинники, як гендерна ідентичність, ім'я та статева орієнтація і статеве життя є важливими складовими особистої сфери, захищеної статтею 8 ЄКПЛ. Законодавство, що криміналізує статеві стосунки за взаємною згодою між гомосексуалістами, було визнано таким, що порушує статтю 8 ЄКПЛ. Окрім того, стосунки одностатевої пари підпадають під поняття «приватне життя» у розумінні статті 8 ЄКПЛ. Проте

стаття 8 не забороняє криміналізацію усієї приватної статевої активності, такої як інцест, або садо-мазохістичні статеві стосунки.

Спостереження і збір приватної інформації представниками держави, якщо така інформація систематично збирається і зберігається у вигляді досьє представниками держави, підпадає під поняття «приватне життя» з точки зору статті 8 ЄКПЛ. Тим паче у випадку, коли певну інформацію було названо неправдивою і такою, що може зашкодити репутації заявника. Застосовуючи цей принцип, Суд пояснив, що існує низка чинників, котрі стосуються вирішення питання про те, чи на приватне життя особи поширюються заходи, вжиті поза її житлом чи приватною територією. Оскільки трапляються випадки, коли особи усвідомлено або умисно ведуть діяльність, котра фіксується або може бути зафіксована або ж про неї може бути публічно повідомлено, то розумні очікування особи щодо приватності можуть бути важливим, але не обов'язково вирішальним фактором. Людину, яка йде вулицею, неодмінно побачить будь-хто з присутньої там громадськості. Моніторинг за допомогою технологічних засобів однієї і тієї ж громадської місцини (наприклад, охоронець стежить за системою відеоспостереження) має такий самий характер. Проте питання щодо приватного життя можуть виникати тоді, коли запроваджується будь-яка систематична або постійна фіксація такого матеріалу з громадського місця. З цієї причини досьє, що зберігаються в службах безпеки щодо конкретної особи, підпадають під дію статті 8 ЄКПЛ, навіть якщо ця інформація не збиралась у жодний втручальний або прихований спосіб.

Суд визнав право отримати інформацію з метою встановити своє походження і особу своїх батьків як невід'ємну частину ідентичності, захищеної відповідно до права на приватне і сімейне життя. Суд постановив, що держава не зобов'язана робити ДНК тести для встановлення батьківства, але що правова система має надавати альтернативні засоби, котрі дозволять незалежному органу невідкладно розглянути заяву про встановлення батьківства. Наприклад, у справі *Mikulić проти Хорватії*, заявниця, народжена у позашлюбних стосунках, скаржилася, що хорватська судова система виявилась неефективною у вивченні питання про батьківство, залишивши її у непевності щодо її особистості. Тому хорватська влада не змогла забезпечити заявниці «повагу» до її приватного життя, на котре вона мала право відповідно до Конвенції. Суд також постановив, що мають існувати процедури, які дозволяють особливо уразливим дітям, наприклад, з інвалідністю, отримати інформацію про їхніх батьків.

Як приклад встановлення Європейським Судом *порушення сімейних прав* можна назвати справу «Савіні проти України» (*Saviny v. Ukraine*), а

саме факт розлучення дітей із матір'ю та батьком шляхом поміщення їх під нагляд держави. Щодо обставин справи, то у заявників, сім'ї Савіних, було семеро дітей (які народилися між 1991 та 2001 роками). З 1998 до 2004 року представники місцевої служби у справах неповнолітніх і органу опіки та піклування разом із деякими іншими органами місцевої влади понад десять разів відвідували помешкання заявників і складали акти на предмет придатності житлових умов заявників для виховання інших дітей, які залишались на їхньому утриманні. Відповідно до цих актів, зазначені умови були вкрай незадовільними. У зв'язку з цим, четверо дітей було взято під опіку держави, троє з них помістили в школу-інтернат, а четверту віддали на усиновлення. Щодо недостатнього фінансового забезпечення заявників Європейський Суд зазначив, що визначення можливості надання сім'ї Савіних спеціальної матеріальної допомоги задля збереження цілісності цієї сім'ї є завданням, перш за все, відповідних державних органів влади та, зокрема, національних судів. Що ж до стверджуваного представниками держави неналежного виховання дітей внаслідок безвідповідальності їхніх батьків, то не було зібрано жодних незалежних свідчень (зокрема таких як оцінка психолога), аби оцінити емоційну та розумову зрілість батьків та їхню мотивацію у вирішенні домашніх труднощів. Також Європейський Суд відзначив, що національні суди, аналізуючи справу заявників, мали би звернути увагу на їхні неодноразові спроби покращити свої матеріально-побутові умови життя (зокрема, на їхні звернення про проведення природного газу до будинку, про повернення заборгованостей із заробітної плати та інших виплат, а також на клопотання про надання допомоги у працевлаштуванні). Національний суд, натомість, взяв на віру твердження органів місцевого самоврядування про те, що Савіні, попри надану їм фінансову та іншу допомогу, не змогли покращити умови свого життя.

Європейський Суд також нагадав, що на жодній стадії судових процесів не було заслухано думок дітей. Більше того, в результаті відібрання дітей вони не лише були відлучені від своєї сім'ї, а й були поміщені до різних навчально-виховних закладів. Внаслідок цього, двоє з дітей живуть навіть у іншому місті, що ускладнює підтримання постійних контактів між членами сім'ї. Таким чином Європейський Суд вирішив, що хоча причини відібрання у заявників їхніх дітей, вказані національними органами влади, були належними, вони, однак, не були достатніми задля виправдання такого серйозного втручання у сімейне життя сім'ї Савіних.

Термін «житло» в тлумаченні Суду означає насамперед місце, де особа є «вдома». Цей висновок напрашується в результаті аналізу семантичного значення цього терміну офіційними мовами Конвенції. Так, в

англійському тексті вживається «home», що значить дім, житло; батьківщина; athome – удома; у французькому – «domicile» – житло; місце проживання; а domicile – вдома. Тобто наголос робиться на аспекті важливості об'єкту (помешкання) для особи, задоволення її потреб, а не на характеристиці самого об'єкту, приміром, його відповідності певним вимогам.

Поняття «житло» є автономним і не залежить від кваліфікації за національним правом. Відповідно, відповідь на питання, чи помешкання становить «житло» з точки зору захисту ч. 1 ст. 8 ЄКПЛ, залежить від фактичних обставин, зокрема існування достатніх і тривалих зв'язків з конкретним місцем. До того ж, слово «житло» у ст. 8 є терміном, який не обов'язково відповідає «помешканню», а має ширше значення.

«Житло» не обмежується власністю, власником чи наймачем якої є заявник. Воно може поширюватись на тривале проживання, на річній основі і протягом тривалого часу, в будинку, який належить родичеві. «Житло» не обмежується тим, яке є законно визнаним, і про нього може заявляти особа, яка живе у квартирі, договір найму якої укладений не на її ім'я. Воно може належати житлу, що перебуває у власності місцевої громади, і у якому власник проживає як наймач, навіть якщо, відповідно до національного права, право на проживання вже завершилось, або ж до винайму протягом кількох років.

«Житло» не обмежується традиційним помешканням. Воно включає, поміж іншим, будиночки-причепи та інші нефіксовані місця проживання. Воно включає хатини і курені, розташовані на земельній ділянці, незалежно від законності її займання відповідно до національного права. Ст. 8 ЄКПЛ може також застосовуватись до другорядного житла або тимчасового житла під час канікул.

Це поняття також поширюється на комерційне приміщення особи, таке як офіс представника певної професії.

Рішення ЄСПЛ у справі «Німітц проти Німеччини» (Niemietz v. Germany) від 16.12.1992 р. (скарга N 13710/88): у цій справі в офісі заявника – адвоката за професією був проведений обшук. Німітц у своїй скарзі стверджував, що мало місце порушення *права на повагу до його житла та кореспонденції*. Уряд Німеччини, заперечуючи проти скарги, стверджував, що стаття 8 Конвенції не надає захисту від обшуку в адвокатській конторі, оскільки проводить чітку межу між особистим життям та житлом, з одного боку, та професійним і діловим життям і службовим приміщенням, з іншого. ЄСПЛ у своєму рішенні зазначив, що недоцільно давати вичерпний перелік поняттю «особисте життя», оскільки повага до приватного життя має включати право встановлювати та розвивати стосунки з іншими людьми, у

тому числі професійного та ділового характеру. У випадку, коли людина має гуманітарну професію, робота у такому контексті може стати невід'ємною частиною життя до такого ступеню, що неможливо буде визначити, в якості кого ця особа діє у конкретно визначений час.

У цьому ж рішенні ЄСПЛ розширив і поняття «житла», визнавши таким як житло, так і офіс адвоката, підкресливши, що вести діяльність, яку можна віднести до професійної чи ділової можливо успішно і зі свого місця проживання і з офісу, а вузьке тлумачення терміну «житло» може призвести до небезпеки нерівності такої ж, як і вузьке розуміння поняття «особистого життя».

Отже, щодо поняття «житло» (наявність достатніх та постійних зв'язків із конкретним місцем) для застосування ст. 8 ЄКПЛ:

- зайняття будинку, що належить іншому, якщо це відбувається протягом тривалого строку та на щорічній основі;
- не обмежується приміщеннями, які займаються на законних підставах; на це право може посилається особа, що проживає в квартирі, орендованій іншою особою;
- може бути застосованим до соціального житла, яке заявник займає як орендар; навіть якщо право на користування згідно із національним законодавством вже припинилось;
- не обмежується традиційними місцями проживання;
- інші будинки або дачі;
- в деяких випадках офісні приміщення;
- зареєстрована адреса компанії її філії та інші бізнес-приміщення;
- застосовується до сильного забруднення довкілля з безпосереднім впливом на житло;
- не застосовується до приміщень, якими спільно володіють співвласники багатоквартирного будинку і яке слугує для періодичного використання або до промислових будинків чи споруд, які використовуються включно для професійних цілей (складське приміщення, пекарня, пральня);

Якщо говорити про поняття «кореспонденція» (право на комунікації з іншими людьми, що не перериваються і є непідцензурними), то це:

- листування;
- телефонні комунікації.

Захист відноситься до засобів комунікації, а не до їхнього змісту (яке відноситься до компетенції статті 10 Конвенції)

Приклади порушення:

- перевірка кореспонденції;

- перехоплення і записування особистих і пов'язаних з бізнесом розмов;
- прослуховування телефону;
- зберігання перехоплених даних;
- пересилання кореспонденції третій стороні;
- копіювання електронних файлів;
- систематичне записування керівництвом в'язниці розмов між ув'язненими та їх родичами у кімнаті для відвідувачів;
- таємні заходи спостереження.

Отже, ст. 8 ЄКПЛ охоплюються питання, пов'язані із інформацією або відомостями про особу:

- збирання, зберігання, використання інформації про особу;
- прослуховування телефонних розмов, приміщень тощо;
- таємність кореспонденції;
- фотографування, відеозйомка особи;
- зберігання відомостей майнового характеру;
- збирання медичних даних, складання історії хвороби, конфіденційність медичних даних.

З 01.01.2011 року для України набрала чинності Конвенція про захист осіб у зв'язку із автоматизованою обробкою персональних даних (Конвенція 108). Захист персональних даних відноситься до сфери «приватного життя» за статтею 8 ЄКПЛ.

Відповідно до ст. 34 Конституції України кожному гарантується **право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань**. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Відповідно до ст. 35 Конституції України кожен має **право на свободу світогляду і віросповідання**. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути обмежене законом

лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа - від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Європейською конвенцією також передбачені вищезгадані права. Ст.9 ЄКПЛ проголошує наступне: «Кожен має **право на свободу думки, совісті та релігії**; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.»

Стаття 2 Протоколу № 1 до Конвенції стосується особливого аспекту свободи релігії - права батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних переконань: «Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.»

Ст. 9 ЄКПЛ часто згадується у поєднанні зі статтею 14 Конвенції, котра забороняє дискримінацію, в тому числі за ознакою релігії або переконань: «Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.»

Слід відзначити, що протягом останніх років кількісний показник справ, які ЄСПЛ розглядав на підставі ст. 9, постійно зростає; ця тенденція пояснюється, зокрема, посиленням ролі релігії і пов'язаних з нею питань соціально-політичного дискурсу.

Ані текст ст. 9, ані юриспруденція Суду не наводять визначення терміну «релігія». Таке упущення є цілком логічним, оскільки це визначення

мало б бути водночас і достатньо гнучким, аби об'єднати усе різноманіття релігій світу (великих і малих, стародавніх і нових, теїстичних і нетеїстичних), і достатньо точним, аби його можна було застосовувати у конкретних випадках, що є вкрай делікатним, навіть нездійсненим завданням.

З одного боку, сфера застосування ст. 9 є дуже широкою: вона захищає як релігійні, так і нерелігійні погляди і переконання. З іншого боку, не кожен погляд і переконання обов'язково потрапляють до цієї сфери, а вжитий у ч. 1 ст. 9 термін «практика» включає у себе не кожен дію, мотивовану релігією або вчинену під її впливом. Дійсно, для того, щоб особисте або колективне переконання могло належати до права на «свободу думки, совісті і релігії», необхідно, аби воно досягло досить високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості.

Ч. 1 ст. 9 Конвенції містить два аспекти, котрі стосуються, відповідно, *права мати переконання і права його сповідувати*:

а) право мати будь-яке переконання (релігійне чи ні) у своєму серці і не змінювати релігію або переконання. Це право є абсолютним і безумовним; держава не може в нього втручатись, наприклад, наказуючи особі, у що вона має вірити, або вживаючи заходів, спрямованих на примусову зміну переконань;

б) право сповідувати своє вірування самому і приватно, а також практикувати його в громаді з іншими особами або прилюдно. Це право не є абсолютним: оскільки сповідання особою своїх релігійних переконань може мати наслідки для інших, то укладачі Конвенції додали до цього аспекту свободи релігії певні обмеження, перелічені у частині другій ст. 9. Вона каже, що будь-яке обмеження сповідувати свою релігію або своє переконання має бути передбачене законом і необхідне у демократичному суспільстві для переслідування однієї чи кількох перелічених у ній законних цілей. Інакше кажучи, обмеження, передбачені частиною другою ст. 9, стосуються виключно права сповідувати релігію або переконання, а не права мати їх.

За загальним правилом, державні органи не уповноважені ставити під сумнів щирість переконань, про які стверджує особа, не наводячи на підтвердження їхньої значимості реальних і переконливих доказів.

Водночас, у виняткових випадках встановлені Конвенцією органи допускали можливість ставити під сумнів щирість стверджуваної релігії особи. Звичайно, як вже було сказано, Суд не повинен оцінювати легітимність тих чи інших релігійних тверджень або ставити під сумнів обґрунтованість особливої інтерпретації тих чи інших вірувань чи релігійних

практик. Суд не має залучатись до дискусій щодо характеру або важливості індивідуальних вірувань, оскільки те, що одна особа вважає священним, іншим може здаватись абсурдним або відразливим; не можна вживати жодних юридичних або логічних аргументів для протидії твердженню віруючого, що певна практика є важливим елементом його релігійних обов'язків. Проте, це не перешкоджає Суду робити певні фактологічні констатації, аби встановити, чи релігійні твердження заявника є дійсно серйозними і щирими (*Skugar i Inshi проти Росії*).

Тож встановлені Конвенцією органи відмовлялись визнавати щирість стверджуваних релігійних вірувань заявника:

- у випадку чоловіка, позбавленого волі, який хотів, щоб його записали до тюремного реєстру як адепта релігії «Вікка». Комісія вирішила, що коли таке позначення супроводжується для зацікавленої особи певними привілеями і полегшеннями задля практикування релігії, то розумно вимагати, аби заявлена релігія могла бути визначена; але заявник не навів жодного факту, який допоміг би встановити об'єктивне існування такої релігії.

- у випадку дисциплінарних санкцій, накладених на заявника, працівника державного підприємства з електропостачання, який проголосив себе мусульманином, аби двічі протягом року бути відсутнім на роботі з нагоди мусульманських релігійних свят. Національні суди встановили, що закон гарантує громадянам ісламської конфесії право на оплачувану відпустку у дні їхніх релігійних свят; проте у конкретному випадку заявника щирість його задекларованої конфесійної приналежності була сумнівна, оскільки він не знав основоположних постулатів ісламу, а доти завжди святкував християнські свята. Тому національні суди дійшли висновку, що заявник проголосив себе мусульманином, аби скористатись додатковими святковими днями. Суд погодився з тим, що якщо закон запроваджує привілей або спеціальні пільги для членів релігійної громади, особливо у сфері трудового права, то покладене на зацікавлених осіб зобов'язання надати бодай мінімальні докази реальності своєї приналежності до такої спільноти, аби скористатись цим особливим ставленням, не суперечитиме ст. 9 ЄКПЛ.

Ст. 10 ЄКПЛ закріплює наступне: «1. Кожен має **право на свободу вираження поглядів**. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.»

Свобода вираження поглядів як право людини складається із кількох компонентів:

- свободи дотримуватися поглядів,
- свободи виражати свої погляди – так звана «свобода вираження поглядів»,
- свободи інформації.

З цих прав впливають «свобода преси» та «свобода ЗМІ».

Право на свободу вираження поглядів охоплює усі форми вираження: усну та письмову, в тому числі свободу журналістики як у друкованих ЗМІ, так і в онлайн-медіа, а також всі форми мистецтва.

Право на свободу вираження не є абсолютним. Як і більшість прав та основоположних свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини, воно може бути обмежене національними органами відповідних держав, які ратифікували Конвенцію. Проте такі обмеження, згідно з Конвенцією, не можуть бути безмежними. Індивіди, право на свободу вираження яких обмежено, можуть звернутися до Європейського суду з прав людини з вимогою перегляду такого обмеження на відповідність Конвенції.

Ст. 18 Конвенції вказує на те, що «обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей, ніж ті, для яких вони встановлені».

Попри детальну і стриману редакцію конвенційної норми про свободу вираження, практика Європейського суду свідчить про досить сувору і послідовну позицію Суду в оцінці обмежень свободи вираження поглядів. У своїх рішеннях Суд явно надає переваги свободі порівняно з обмеженням. Будь-які обмеження, умови обмеження або будь-які інші форми втручання у свободу вираження поглядів можуть бути застосовані лише до конкретного здійснення цієї свободи. Зміст права на свободу вираження поглядів не можна порушувати.

Відповідно, у ст. 17 Конвенції зазначено, що «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію,

спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції». Таким чином, обмеження, яке не відповідає Конвенції, буде рівнозначне його скасуванню.

Проаналізувавши втручання державних органів у право на свободу вираження поглядів з точки зору законних цілей, ЄСПЛ неодноразово встановлював основні принципи: свобода вираження поглядів становить одну з головних цінностей демократичного суспільства і одну з основних вимог його прогресу та прогресу окремого індивіда. Взявши до уваги обмеження, зазначені у ч. 2 ст. 10, свобода вираження поглядів застосовується не тільки до ідей, які сприймаються позитивно або нейтрально, чи до інформації, а також до тих ідей, які шокують чи ображають. Існування таких ідей чи інформації є запорукою плюралізму та толерантності, без яких неможливе існування демократичного суспільства як такого.

3. Поняття, зміст та обсяг політичних прав

Політичні права - це визнані світовим співтовариством блага, яких може домогтися особистість від держави для забезпечення своєї участі в державному і громадському житті.

До них належать:

- право на громадянство,
- право брати участь у виборах та бути обраним,
- право на об'єднання,
- право на проведення мирних зібрань та ін.

Мета цього виду прав людини - подолати відчуження особистості від влади. Політичні права - необхідна умова функціонування інших видів прав, оскільки вони є органічною складовою системи демократії і виступають як цінності, якими влада має себе обмежити.

Конституцією України передбачені наступні політичні права і свободи:

- право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації (ст. 36);
- право на участь в професійних спілках (ст. 36),
- право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському і місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади і місцевого самоврядування (ст. 38),
- право збиратися без зброї і проводити збори, мітинги і демонстрації (ст. 39).

Конвенція про захист прав людини і основних свобод (ЄКПЛ) закріплює наступні політичні права:

- свобода зібрань та об'єднання (ст. 11 ЄКПЛ);
- право на вільні вибори (ст. 3 Протоколу (№1) ЄКПЛ).

Ст. 11 ЄКПЛ проголошує: «1. Кожен має **право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання** з іншими особами, включаючи **право створювати профспілки** та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.»

Європейський суд визнав, що право на мирні зібрання, гарантоване ст. 11 Конвенції, є фундаментальним правом в демократичному суспільстві, і подібно праву на свободу думки, совісті та релігії є основою такого суспільства.

Зазначена стаття *передбачає дві самостійні свободи*:

- свободу мирних зібрань,
- свободу об'єднання з іншими особами, у тому числі право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

Як неодноразово вказував у своїх рішеннях Європейський суд, демократія не просто є основоположною особливістю європейського публічного порядку, але й сама Конвенція була розроблена з метою просування та підтримки ідеалів та цінностей демократичного суспільства. Демократія, підкреслював Суд, є єдиною політичною моделлю, сумісною з Конвенцією.

В силу формулювання ч. 2 ст. 11, як і ст. 9 Конвенції, єдиною необхідністю, яка здатна виправдати втручання держави в реалізацію будь-якого права, гарантованого цими статтями, є та, яка може претендувати на те, що вона виходить з «демократичного суспільства». Посилаючись на критерії демократичного суспільства, Європейський суд надає особливого значення плюралізму, толерантності, та широкому погляду на речі. У такому контексті Європейський суд встановив, що хоча в деяких випадках інтереси особи мають підкорятись інтересам груповим, демократія не означає, що погляди більшості мають превалювати: необхідно встановлювати баланс, який

забезпечує справедливе та належне відношення до меншості та виключає будь-які зловживання з боку домінуючої групи.

Якщо б реалізація меншістю прав, гарантованих Конвенцією, залежало б від згоди на це більшості, такий би стан справ суперечив би цінностям, які є основою Конвенції. Якщо б це було так, тоді право меншин на свободу релігії, свободу вираження поглядів та свободу зібрань стало б лише теоретичним, а не практичним та ефективним, як того вимагає Конвенція.

Право на *свободу мирних зібрань* розповсюджується як на приватні заходи та заходи, які організовують в публічних місцях, так й на заходи в стаціонарних умовах та публічні процесії. Крім того, цим правом можуть скористатись учасники заходу та ті, хто ці заходи організовує. Держави мають утримуватись від застосування свавільних заходів, які можуть бути втручанням у здійснення права на мирні зібрання. В силу надважливості свободи зібрань та об'єднань та їх тісного зв'язку з демократією мають бути переконливі та неспростовні причини для виправдання якого-небудь втручання держави в реалізацію цього права.

В одному з рішень ЄСПЛ дав певні визначення «зібрання» з метою виокремлення його від «протесту» – висловлення певної думки без проведення зібрання. Так, у справі «*Tatar та Faber проти Угорщини*» (№№ 26005/08 та 26160/08, рішення від 12 червня 2012 року) Суд зазначив, що **зібрання** являє собою особливу форму розповсюдженні ідей, в якій скупчення невизначеного числа осіб з визначеними намірами бути частиною комунікативного процесу може само по собі бути інтенсивним виразом ідеї. В таких справах підтримання ідеї виражається за допомогою самої присутності групи осіб, особливо в громадському місці. Зібрання також може слугувати для обміну ідеями між ораторами та учасниками.

Ч. 1 ст. 11 ЄКПЛ гарантує, з одного боку, право на свободу мирних зібрань і, з іншого, обов'язок держави утриматися від втручання у реалізацію вказаного права. Ч. 2 зазначеної статті визначає як виняток умови та підстави обмеження вказаного права. Термін «обмеження» в ч. 2 ст. 11 Конвенції не обмежується заборонами і відмовами у реалізації прав, гарантованих Конвенцією, а включає в себе також каральні заходи, застосовані після того, як такі права були реалізовані, включаючи різноманітні дисциплінарні заходи.

Мирний характер зібрання презюмується, заявники не повинні його доводити. Водночас, слід зазначити, що ст. 11 Конвенції захищає лише право на «мирні зібрання». Це поняття не розповсюджується на демонстрації, де організатори та учасники мають насильницькі наміри.

Крім того, хоча головною метою ст. 11 Конвенції є захист особи від свавільного втручання держави у реалізацію гарантованих прав, на додаток існує й позитивний обов'язок держави забезпечити ефективну реалізацію цих прав.

Повідомлення про проведення мирного зібрання. Спонтанні зібрання. Суд у рішеннях зазначає, що повідомлення є необхідним для виконання державою позитивного обов'язку із забезпечення реалізації права на мирне зібрання, а саме – підготуватися до вказаного зібрання, забезпечити безпеку осіб, які братимуть участь у вказаному заході, належне функціонування дорожнього руху тощо.

Так, справа «*Bukta та інші проти Угорщини*» (заява № 25691/04, §36, рішення від 17 липня 2007 року) стосувалася наступного. Згідно з Законом Угорщини про свободу зібрань 1989 року, поліція повинна бути повідомлена про зібрання принаймні за три дні; вона має право розігнати зібрання, яке проводиться без попереднього повідомлення. У грудні 2002 року прем'єр-міністр Румунії здійснив офіційний візит до Будапешту і влаштував прийом з нагоди національного свята Румунії. Днем раніше угорський прем'єр-міністр повідомив, що він відвідає прийом. Заявники вважали, що він не повинен відвідувати захід, який відзначав негативну частину угорської історії (приєднання Румунією Трансільванії в 1918 році), і приєдналися до групи близько 150 осіб, які зібралися перед готелем, в якому в той час проводився прийом. Вони не повідомили завчасно поліцію про свій намір провести демонстрацію. Почувши звук, схожий на незначну детонацію, поліція, присутня на прийнятті, змусила демонстрантів розійтися. Заявники подали позови про визнання втручання поліції незаконним. У результаті вони були відхилені на тій підставі, що демонстрація була розпущена через те, що демонстранти завчасно не повідомили про неї поліцію.

Суд вказав, що з огляду на те, що зібрання було спонтанним, учасники взнали про подію, яка була його причиною, лише за день, жодних протиправних дій під час зібрання вчинено не було, такі дії органів влади були незаконними. При цьому, Суд відзначив, що шум з боку демонстрантів є звичним атрибутом такого роду заходів, а відтак, органам влади треба проявляти у цьому відношенні певну терпимість. Розглядаючи скарги заявників на порушення ст. 11 ЄКПЛ, Суд зазначив, що саме по собі встановлення для громадських зібрань попереднього дозволу не посягає на сутність права за ст. 11. Разом з тим, на думку Суду, враховуючи особливі обставини справи, коли реакція на політичну подію у вигляді демонстрації може бути виправдана, рішення припинити мирне зібрання виключно у зв'язку з відсутністю необхідного попереднього повідомлення, без будь-яких

протиправних дій з боку учасників, є непропорційним обмеженням свободи мирних зібрань, в порушення ст. 11.

Мирні зібрання та контрзібрання. Повідомлення про проведення мирного зібрання є необхідним для учасників зібрання, щоб мати можливість отримати захист з боку держави в разі можливого проведення контрзібрання. Іншими словами, у разі вчинення бійки під час мирного зібрання з боку контрдемонстрантів має місце невиконання державою своїх позитивних зобов'язань в порушення ст. 11 ЄКПЛ.

Звернення органу влади з питанням обмеження мирного зібрання повинно бути обґрунтованим наявністю реальної загрози для учасників мирного зібрання, а не гіпотетичної. Повідомлення органу внутрішніх справ про неможливість гарантувати безпеку не може бути підставою для заборони мирного зібрання.

За практикою ЄСПЛ *контрзібрання є допустимими*. Проведення мирних зібрань і офіційних заходів, або одночасних мирних зібрань, навіть організаціями з протилежними поглядами, саме по собі не дає підстав для твердження про загрозу національній безпеці чи громадському порядку. Завданням влади є гарантувати безпеку під час проведення таких заходів. У разі, якщо одна з контргруп є значно більшою, то можлива наявна необхідність розвести їх у часі або місці, при цьому доказування ризиків повинно бути покладено на державний орган.

«Баранкевич проти Росії». Заявник, що проживає в м. Чехові Московської області, є пастором церкви євангельських християн «Благодать Христова». У 2002 році він звернувся до міської державної адміністрації за дозволом на проведення публічного богослужіння й отримав відмову, яку оскаржив у суді. Суд обґрунтував відмову тим, що, оскільки церква євангельських християн сповідує релігію, відмінну від віросповідання більшості населення місцевості, та з урахуванням того, що в районі проживають представники 20 організацій різних конфесій, проведення однією з них публічного богослужіння в населеному пункті може викликати незадоволення інших мешканців міста і призвести до громадських заворушень.

У своїй заяві до ЄСПЛ (№ 10519/03) заявник стверджував про порушення ст.ст. 9 та 11 Конвенції. У рішенні від 26 липня 2007 року ЄСПЛ, розглядаючи питання, чи було втручання виправданим, зазначив, з посиланням на свою усталену практику, що Суд повинен з'ясувати, чи держава-відповідач використовувала свою свободу розсуду обґрунтовано, розумно й добросовісно і чи було втручання «пропорційним легітимній меті» (п.п. 26–27) в «демократичному суспільстві».

Інтереси окремих груп в проведенні мирних зібрань та інтереси суспільства. Визначаючи критерії «демократичного суспільства», Суд приділяє особливу увагу плюралізму і толерантності. І хоча у цьому контексті інтереси окремих осіб повинні узгоджуватись з інтересами певної групи, демократія не означає, що інтереси більшості завжди переважають: має бути досягнутий баланс, який би забезпечував належний та справедливий захист інтересів меншості та унеможлиблював будь-яке зловживання переважаючою позицією.

Так, справа «*Alekseyev проти Росії*» (№№ 4916/07, 25924/08 та 14599/09, рішення від 21 жовтня 2010 року) стосувалася гей-парадів в м. Москва, проведення яких було заборонено мерією та судами з огляду на загрозу громадському порядку у вигляді можливих нападів на демонстрантів. Мер Москви (а в подальшому і уряд РФ в своїх зауваженнях) відверто висловився з приводу того, що такі заходи, на його думку, суперечать нормам моралі та настроям, моральним цінностям суспільства.

Щодо першого аргументу ЄСПЛ зазначив, що обов'язок держави якраз і полягає в гарантуванні безпеки проведення таких демонстрацій, тим більше, що перші гей-паради зібрали не більше ста протестуючих, що було небагато для такого міста як Москва. Щодо другого аргументу Суд вказав, що законодавство РФ не передбачало таких підстав для обмеження мирних зібрань. Крім цього, ствердженні дослідження щодо норм моралі суспільства та його ставлення до гей-парадів були голосливими і базувалися виключно на думці окремих чиновників. Більш того, Суд вважав, що основною підставою для обмеження права на проведення гей-парадів була не поведінка учасників під час їх проведення, а сам факт проведення. Відтак Суд визнав порушення ст. 11 ЄКПЛ.

У згаданій справі Суд підкреслив, що свобода зібрань, закріплена ст. 11 Конвенції, захищає також демонстрацію, яка може дратувати чи ображати тих, хто виступає проти ідей чи вимог, на підтримку яких вона проводиться. При цьому у випадку, коли існує серйозна загроза насильницької контрдemonстрації, Суд надає урядам широкі можливості вибору засобів для мирного проведення таких заходів. Лише однієї вірогідності порушення порядку недостатньо для заборони заходу: аналізуючи ситуацію, влада повинна оцінити потенційний масштаб загрози для того, щоб застосувати ресурси, необхідні для врегулювання небезпеки. Інакше, вважає Суд, якби кожна вірогідність напруги між опозиційними групами під час демонстрацій була підставою заборонити такі демонстрації, суспільство було б позбавлене можливості чути різні думки щодо певних питань.

Критерії втручання в свободу мирних зібрань. Слід зазначити, що держава взяла не себе зобов'язання гарантувати право на свободу мирних зібрань, а не шукати шляхи для обмеження вказаного права. Разом з тим, за певних умов обмеження права на свободу мирних зібрань може бути виправдане. Суд застосовує ті самі критерії, що й до ст.ст. 8-10 ЄКПЛ: відповідність закону, легітимність мети втручання, необхідність втручання в демократичному суспільстві. А також пропорційність такого втручання.

Поняття та критерії об'єднання. Об'єднання є більш формально оформленим та організованим, ніж зібрання. У справі *«Young, James та Webster проти Сполученого Королівства»* (№№ 7601/76 та 7806/77, рішення від 13 серпня 1981 року) Суд роз'яснив, що термін «об'єднання» передбачає «добровільне об'єднання для досягнення спільної мети». Таким чином, ЄСПЛ використовує у своїй практиці ці два критерії об'єднання: «добровільний характер» та «спільна мета».

Критерій «добровільний характер» має особливе значення у тих випадках, коли мова йде про «негативний» підхід до прав, визначених у ст. 11 Конвенції. Інакше кажучи, йдеться про право не приєднуватись до об'єднання чи профспілки. Суд розглянув цю проблему в зазначеній вище справі *«Young, James та Webster проти Сполученого Королівства»*, у якій заявники скаржились на те, що угода між компанією «Британські залізниці» та деякими профспілками залізничників, яка вимагала обов'язкового членства в одній із цих профспілок для одержання роботи на залізниці (закритий доступ), порушувала положення про свободу об'єднання за ст. 11 ЄКПЛ. Суд погодився з цим, зазначивши, що заявники не повинні були під примусом вступати до профспілки, для того щоб зберегти роботу.

Критерій «спільної мети» є більш складним для розуміння, ніж критерій «добровільного характеру». Так, Європейська комісія з прав людини не знайшла спільної мети у справі *«McFeeley та інші проти Сполученого Королівства»* (№ 8317/78, рішення від 15 травня 1980 року) і, таким чином, «об'єднання» згідно змісту ст. 11 у заяві, в якій група ув'язнених заявила про те, що їхнє право на об'єднання порушується, оскільки їх помістили до одиночних камер. Зокрема, Комісії ухвалила, що ст. 11 «не передбачає права ув'язнених створювати компанії або «об'єднуватись» з іншими ув'язненими».

Утворення та припинення діяльності громадських об'єднань. Одним з найважливіших аспектів права на свободу об'єднання є можливість **zareєструвати об'єднання** з метою діяти колективно в сфері спільних інтересів, за відсутності чого вказана свобода була б позбавлена будь-якого сенсу. Спосіб, в який національним законодавством закріплено

цю свободу та її практичне застосування органами державної влади, є проявом стану демократії в певній країні. Безумовно, держави мають право переконатися в тому, що мета об'єднання та його діяльність відповідають вимогам, передбаченим законодавством, проте вони повинні робити це у спосіб, сумісний з їх зобов'язаннями за Конвенцією. Відмова національних органів державної влади надати статус юридичної особи об'єднанню громадян є втручанням у право заявників на здійснення права на свободу об'єднання.

Щодо *припинення діяльності об'єднань*, наведемо наступний приклад.

У справі «Республіканська партія Росії проти Росії» (№ 12976/07, рішення від 12 квітня 2011 року) Міністерством юстиції РФ було заборонено внесення змін до офіційних відомостей про партію в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб. Причина – ненадання документів, які б підтверджували, що позачерговий з'їзд партії (де було прийнято рішення про зміну адреси та призначення осіб, що мали право діяти від імені партії без доручення) було проведено у відповідності з національним законодавством та статутом, а також документів, що підтверджували б кількість членів партії. Партія-заявник безуспішно оскаржила рішення в судах трьох інстанцій. В подальшому Мінюст звернувся до суду із заявою про ліквідацію партії у зв'язку з недостатньою кількістю членів та представництв. Подання було задоволено, а партію ліквідовано.

ЄСПЛ вказав, що перелік документів, необхідних для реєстрації змін, не було з достатньою чіткістю викладено в національному законодавстві. Низка положень законодавства, на які спиралися національні органи з метою відмови в реєстрації змін, було прийнято вже після відмови в реєстрації. ЄСПЛ також вказав, що державні органи не повинні втручатися у внутрішню діяльність партії (зокрема щодо оцінки відповідності її дій статутіві цієї ж партії), крім випадків скарг з боку її членів чи якогось серйозного внутрішнього конфлікту. Відтак, відмова в реєстрації становила порушення прав організації-заявника, гарантованих ст. 11 Конвенції. ЄСПЛ констатував також порушення вказаного положення з огляду на ліквідацію партії. Так, Суд вказав, що законодавство Росії встановлювало одні з найсуворіших вимог щодо кількості членів партії серед держав Європи, а також, що законодавство в цій частині постійно змінювалося, що разом з постійними перевітками становило непропорційний тягар і взагалі це могло розглядатися як спроба маніпуляції з боку правлячої партії. Також, як зазначив ЄСПЛ, ліквідація партії може застосовуватися лише в разі використання нею відверто недемократичних та незаконних методів та гасел, чого не було у

вказаній справі. Відтак, ліквідація партії була непропорційним втручанням у права, гарантовані ст. 11 Конвенції.

Профспілки. Окремо ст. 11 Конвенції гарантує право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. У справі «*National Union of Belgian Police проти Бельгії*» (№ 4464/70, § 39, рішення від 27 жовтня 1975 року) ЄСПЛ сформулював основні принципи свободи профспілок. Так, ст. 11 ЄКПЛ гарантує:

(1) право створювати профспілки та вступати у профспілки за своїм вибором; та

(2) право бути почутим та право на «свободу захищати професійні інтереси членів профспілки шляхом профспілкової діяльності, здійснення та розвиток якої держави учасники повинні одночасно і дозволяти і робити можливим».

У справі «*Даніленков та інші проти Російської Федерації*» (№ 67336/01, рішення від 30 липня 2009 року) Суд вказав, що свобода об'єднання у профспілки є однією з форм або спеціальним аспектом свободи об'єднань. Конвенція гарантує свободу членів профспілок захищати свої власні трудові ресурси шляхом організованих профспілкових дій, діяльність яких та розвиток держави повинні не тільки дозволяти, а й створювати умови для реалізації. Працівник повинен бути вільним у виборі приєднуватися чи ні, не зазнаючи при цьому жодних санкцій. Держава повинна виконувати позитивний обов'язок запроваджувати ефективну та чітку систему правового захисту від дискримінації та ґрунті профспілкового членства.

Разом з тим, Суд вважає, що здійснення права на створення профспілок залишається на розсуді держав.

Страйки. Згідно з практикою Суду, право на страйк є правом, чітко захищеним свободою об'єднань за ст. 11 ЄКПЛ («*National Union of Rail, Maritime and Transport Workers проти Сполученого Королівства*», № 31045/10, рішення від 8 квітня 2014 року).

Прикладом відповідної справи проти України можна навести справу «*Веньямін Тимошенко та інші проти України*» (№ 48408/12, рішення від 2 жовтня 2014 року), яка стосувалася п'ятох заявників – співробітників авіакомпанії «АероСвіт», які були членами її профспілки.

16 лютого 2011 року Національна служба посередництва і примирення (НСПП) зареєструвала трудовий спір між працівниками і керівництвом авіакомпанії. Працівники виступили з низкою вимог: ремонт авіаційного електронного обладнання для обслуговування харчуванням і кондиціонування повітря; підвищення безпеки технологічних процесів в польоті; питання умов виплати, перерахунку та підвищення зарплати,

забезпечення транспортування бортпровідників літака в аеропорт і назад тощо. 16 березня і 12 квітня 2011 року НСПП, посилаючись на рішення щодо примирення від 28 лютого, 10 і 30 березня 2011 року, встановила, що деякі вимоги вже були задоволені.

27 травня 2011 року арбітражний суд при НСПП виніс рішення щодо решти вимог працівників. Було встановлено, що більшість з них законні, а тому вони були скеровані керівництву авіакомпанії для виконання. Однак оскільки авіакомпанія не забезпечила дотримання цих вимог, у тому числі щодо заявників, її працівники вирішили провести страйк, який повинен був початися 28 вересня 2011 року і тривати до повного задоволення їхніх вимог. Сформований страйковий комітет повідомив про страйк низку міністерств, відомств, установ та організацій. У відповідь авіакомпанія звернулася до суду про визнання проведення страйку незаконним. Остаточним рішенням від 19 грудня 2011 року суди встановили, що страйк є незаконним і винесли рішення про його заборону. Суди послалися на статтю 18 Закону України «Про транспорт» 1994 року, яка забороняла страйк на транспортних підприємствах, якщо вони впливають на перевезення пасажирів, зазначивши при цьому, що авіакомпанія була великим пасажирським перевізником, який обслуговував понад 80 маршрутів у 33 країни.

Заявники звернулися до ЄСПЛ зі скаргою на порушення ст.11 Конвенції у зв'язку із заборonoю в проведенні страйку лише на тій підставі, що вони працювали на транспортному підприємстві. Розглядаючи скаргу, Суд відзначив, що мало місце втручання в права заявників, що виразилося в забороні проведення страйку. Розглядаючи законність такого втручання, Суд розглянув питання ясності та передбачуваності закону, на якому таке втручання базувалося. Зокрема, Суд встановив, що положення Конституції України передбачають право на страйк як засіб захисту економічних і соціальних інтересів працівників. Що стосується процедури здійснення цього права, то вона повинна бути врегульована законодавством. Далі Суд зазначив, що стаття 24 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» 1998 року передбачає заборону страйків у випадках, «якщо припинення роботи ставить під загрозу життя чи здоров'я людей і навколишнього середовища або перешкоджає запобіганню стихійного лиха, аварії, катастрофи, епідемії, епізоотії або ліквідації їх наслідків». На думку Суду, у цьому формулюванні ніщо не вказувало на те, що перелік заборон не є невичерпним. Водночас, ст. 18 Закону України «Про транспорт» також передбачає, в яких випадках страйки повинні бути заборонені, в тому числі «у випадках, пов'язаних з пасажирськими перевезеннями або обслуговуванням безперервно діючих виробництв». Хоча в прикінцевих

положеннях Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів» і передбачено, що інші правила і закони мають бути застосовані тільки в тій частині, що не суперечить цьому закону, і що вони повинні бути приведені у відповідність з ним, Суд відзначив, що вже більше 16 років Закон України «Про транспорт» продовжує застосовуватися. Наведені міркування були достатніми для Суду, щоб дійти висновку про те, що втручання в права заявників за ст. 11 Конвенції не були «у відповідності до закону», який в даному випадку не був досить ясним та передбачуваним.

Політичні партії. В своїй практиці Суд підкреслив особливу роль, яку відіграють в демократичному режимі політичні партії, що користуються правами і свободами, закріпленими в ст. 11 ЄКПЛ.

Тим не менш, Суд постановив, що свобода, гарантована ст. 11 ЄКПЛ, не може позбавляти держави, в якій партія ставить під загрозу демократичні інститути, права захищати останні. З цього витікає, що політична партія, лідери якої підбурюють до насильства або впроваджують політику, яка не поважає демократію або яка спрямована на знищення демократії та нехтування правами і свободами, визнаними демократичними, не може претендувати на захист Конвенції (справа «*Yazar, Karatas, Aksoy ma Le Parti du travail du peuple проти Туреччини*», №№ 22723/93, 22724/93 та 22725/93, § 49, рішення від 9 квітня 2002 року).

Відповідно до ст. 38 Конституції України громадяни мають **право брати участь в управлінні державними справами**, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Відповідно до ст. 3 Протоколу № 1 до Конвенції – **Право на вільні вибори**: «Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.»

Право брати участь в управлінні державними справами за своєю природою є не тільки одним із найважливіших суб'єктивних політичних прав громадян, а й основоположним принципом взаємовідносин між державою та громадянином. Це право здійснюється через систему інститутів безпосередньої демократії. Воно є комплексним і об'єднує майже всі інші політичні права і свободи громадян: право вільно обирати і бути обраними, брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, рівне право

доступу до державної служби – це правомочності політичного характеру, що розкривають зміст загального права громадян на участь в управлінні.

Право вільно обирати і бути обраним до органів державної влади і право брати участь у всеукраїнському референдумі є основоположними, найбільш поширеними і дієвими формами участі громадян України в управлінні державними справами. У демократичних країнах вибори і референдуми, будучи головними політичними інститутами, дозволяють народу виступати реальним джерелом влади, а громадянському суспільству – контролювати державу. Через вибори народ визначає своїх представників та наділяє їх мандатом на здійснення його суверенних прав.

Ст. 3 Протоколу № 1 ЄКПЛ стосується лише *вибору законодавчого органу*. Проте формулювання не зводиться лише до національного парламенту. Потрібно дивитися на конституційний устрій відповідної держави. Загалом, сфера застосування статті 3 Протоколу № 1 не охоплює місцеві вибори – як у містах, так і в регіонах. Суд дійшов висновку, що повноваження ухвалювати нормативні акти та підзаконні акти, покладені на органи місцевого самоврядування в багатьох країнах, потрібно відрізнити від законодавчої влади, про яку йде мова в статті 3 Протоколу № 1, незважаючи на те, що законодавча влада може не обмежуватися лише національним парламентом.

Суд пояснив, що по суті референдум не підпадає під дію статті 3 Протоколу № 1. Однак, він враховує різноманіття виборчих систем в різних державах. Таким чином, він не виключив можливості того, що демократичний процес, який описується як «референдум» Договірною Державою, може потенційно потрапити до сфери дії статті 3 Протоколу № 1. Для цього процес повинен відбуватися «з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечують вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу».

Що стосується виборів президента, Суд дотримується тієї точки зору, що функції Голови Держави як такі не можуть розглядатися як функції «законодавчого органу» в розумінні статті 3 Протоколу № 1. Проте це не виключає можливості застосування статті 3 Протоколу № 1 до президентських виборів. Якщо буде встановлено, що посада Голови відповідної держави передбачає повноваження ініціювати та ухвалювати закони або ж передбачає широкі повноваження контролю в процесі ухвалення законів чи повноваження контролювати основні законотворчі органи, в такому випадку її небезпідставно можна розглядати як «законодавчий орган» у розумінні статті 3 Протоколу № 1. Разом з тим, ця

можливість ніколи не використовувалася і навіть не згадувалася в подальших справах.

Стаття 3 Протоколу № 1 відрізняється від інших основних положень Конвенції та Протоколів до неї, оскільки в ній сформульовано зобов'язання Високої Договірної Сторони проводити вибори, які б забезпечували вільне вираження думки народу, а не конкретне право чи свободу особи. Разом з тим, Суд дійшов висновку, що це положення також стосується індивідуальних прав, включаючи право голосу («активний» аспект права) та право висувати свою кандидатуру на виборах («пасивний» аспект права).

Ці права не є абсолютними. Тут мають місце «непрямі обмеження», і в цьому Договорі Сторони мають отримати широку свободу розсуду. Концепція «непрямих обмежень» відповідно до статті 3 Протоколу № 1 має першочергове значення при визначенні доречності цілей, що переслідуються обмеженнями прав, гарантованих цим положенням.

ТЕМА 4

СОЦІАЛЬНІ, ЕКОНОМІЧНІ, КУЛЬТУРНІ ТА КОЛЕКТИВНІ ПРАВА

1. Поняття, зміст та обсяг економічних і соціальних прав.
2. Поняття, зміст та обсяг культурних прав людини.
3. Колективні права: поняття та зміст.

1. Поняття, зміст та обсяг економічних і соціальних прав

Економічні права – це такі можливості людини і громадянина, які характеризують їх участь у виробництві матеріальних благ. До них відносять:

- а) право на приватну власність (індивідуальну і колективну);
- б) право на працю і вибір професії та роду трудової діяльності;
- в) можливість вибору роду занять і роботи за своїм покликанням;
- г) право на професійну підготовку і перепідготовку;
- д) право на справедливую оплату праці;
- е) право на страйк;
- є) право на відпочинок та інші.

Конституцією України передбачено наступні економічні права:

- право володіти, користуватися і розпоряджатися приватною власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41);
- право користування відповідно до закону об'єктами права державної і комунальної власності (ст. 41);
- право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом (ст. 42).

Як уже говорилося раніше, соціально-економічні права належать до прав другого покоління, до «позитивних» прав. Це означає, що для реалізації цих прав необхідні позитивні зусилля держави.

Норма ст.1 Протоколу №1 Європейської конвенції, яка захищає таке базове благо як власність, можна умовно поділити на 3 частини:

1) Перша – загальна норма, яка виражає повагу до права власності: *«Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном»*, – говориться у Конвенції. Норма не захищає, не надає гарантії набуття права власності, а лише констатує право фізичної або юридичної особи стосовно свого майна. До речі, що стосується юридичної особи, то у ст. 1 Протоколу №1 це єдине положення, де чітко закріплено, що юридичні особи також мають право на захист.

2) Друга частина норми передбачає можливість втручання держави щодо першої позиції. Таке втручання може мати вигляд обмеження володіння особою своїм майном або позбавлення.

3) Третя частина норми регулює норми держав-учасниць Конвенції регламентувати на власний розсуд використання майна в загальних інтересах, тобто встановлює можливість контролю над мирним володінням особою своїм майном.

Що входить до поняття «майно», відповідно до практики Європейського Суду? У діяльності Європейського Суду є принцип автономності тлумачення понять, відповідно до якого, Суд у своїй практиці самостійно встановлює визначення тих чи інших питань, які не обов'язково повинні збігатися з регулюванням на національному рівні.

Отже, у поняття «майно», відповідно до практики ЄСПЛ, може включатись як саме майно, так і право на майно. Але право на майно може розглядатись у якості майна лише в тих випадках, коли воно є абсолютно конкретним і певним чином закріпленим в національному законодавстві або у відповідній судовій та адміністративній практиці. До поняття майна ЄСПЛ включає не лише фізичні матеріальні об'єкти, а й інші права, інтереси та блага, відповідно до яких особа може мати певний матеріальний інтерес. Наприклад, у справі «Ятрідіс проти Греції» Європейський суд зазначив, що концепція власності у ст. 1 Протоколу №1 має автономний зміст, який не обмежується правом власності на фізичні речі. Деякі інші права та користі, що утворюють майно, також можуть бути правом власності.

Автономність поняття майна є вимушеним заходом з боку Європейського суду, оскільки, з одного боку, покликаний сприяти забезпеченню та гарантуванню права на мирне володіння особою своїм майном, з іншого – пов'язане з застосуванням більш широкого поняття, з урахуванням того, що до Ради Європи входить велика кількість держав, які мають своє національне законодавство. А метою Європейської конвенції є встановлення мінімальних стандартів, які б відповідали законодавству будь-якої демократичної країни, що входить до Ради Європи.

При всьому тому, що ст. 1 встановлює можливість особи мирно володіти своїм майном, вона також має низку обмежень та ознак, зокрема такі:

- передбачає захист свого майна;
- констатує право будь-якої особи на безперешкодне розпорядження своїм майном;
- не гарантує набуття власності;
- не передбачає створення нового права власності на майно;
- не є гарантом збереження еквіваленту вартості та не зобов'язує державу підтримувати купівельну спроможність грошових сум, розміщених у фінансових інститутах;

- не наділяє іноземців, що володіють майном в іншій країні, правом постійного проживання у ній, з метою використання свого майна.

Конституція України містить порівняно незначну кількість основних економічних прав і свобод - право приватної власності; право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом; право користуватися об'єктами права державної та комунальної власності. Утім ці конституційні права отримали комплексний розвиток у чинному цивільному та господарському законодавстві України.

Первинним, базисним економічним правом, що визначає економічні основи суспільного і державного ладу України, є *право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності* (с. 41 Конституції України), що набувається в порядку, визначеному чинним законодавством України. Об'єктами права приватної власності визначаються матеріальні (рухомі та нерухомі) та особисті нематеріальні цінності (блага). Формою здійснення правовідносин, пов'язаних із реалізацією права приватної власності, є володіння, користування і розпорядження матеріальними і особистими нематеріальними цінностями (благами) з метою задоволення соціально-економічних потреб людини і громадянина.

Водночас Основний Закон застерігає, що власність зобов'язує не завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, не погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі. Тобто використання права приватної власності для завдання шкоди та збитків іншим особам та їх законним правам, а також на шкоду інтересам суспільства та держави є неприпустимим.

Держава гарантує, що ніхто не може бути протиправно позбавлений власності та декларує непорушність права приватної власності. Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з подальшим повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Тож націоналізація та реприватизація об'єктів права приватної власності є неконституційною.

Конфіскація як форма відчуження приватної власності може застосовуватися лише за рішенням суду, як додаткова санкція в адміністративній і кримінальній юридичній відповідальності.

Наступним важливим економічним правом є *право кожного на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом* (ст. 42 Конституції

України). За змістом це право дозволяє здійснювати на свій ризик діяльність, що передбачає отримання прибутку; за суб'єктами - це право належить всім громадянам України, іноземцям і особам без громадянства, за винятком депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів, суддів та ін.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності, упереджує зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісну конкуренцію. Зокрема, в Україні діє Антимонопольний комітет України, який зобов'язаний забезпечувати конкурентність підприємницької діяльності в державі та запобігати утворенню штучних монополій.

Конституція України також покладає на державу обов'язок захищати права споживача, здійснювати контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяти діяльності громадських організацій споживачів. Тобто держава забезпечує соціальний характер підприємницької діяльності в Україні.

Похідним від права власності є й *право громадян України користуватися об'єктами права державної та комунальної власності для задоволення своїх потреб* (ч. 3 ст. 41 Конституції України) та власністю Українського народу (ст. 13), але це право є лише різновидом права власності та потребує свого законодавчого закріплення і належного теоретичного обґрунтування.

Закріплений в Конституції України принцип соціальної держави є самостійним але при цьому знаходиться в єдиній системі з принципами які характеризують державу як правову та демократичну.

Соціальні права - це такі права, реалізація яких пов'язана із задоволенням найважливіших соціальних потреб людей. Конституцією України передбачено наступні соціальні права:

- право на працю (ст. 43);
- право на страйк (ст. 44);
- право на відпочинок (ст. 45);
- право на житло (ст. 47);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування (ст. 49).

Крім того, для громадян України встановлене право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або

тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття за незалежними від них обставинами, а також в старості і в інших випадках, передбачених законом (ст. 46).

Соціальні гарантії – це закріплені конституційними нормами соціальні засоби і умови здійснення прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина. Соціальні права не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення. Обов'язком держави є забезпечення соціальних прав людини. Це питання повинно вирішуватися як державними так і місцевими органами. Серед таких умов і засобів Конституція України закріплює: загальнообов'язкове соціальне страхування, створення мережі закладів для догляду за непрацездатними; створення державою умов, за яких кожний громадянин може мати можливість побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду, одержати від держави чи органів місцевого самоврядування безоплатно чи за доступну для громадянина плату, позбавлення житла примусово на підставі закону і за рішенням суду; державне фінансування охорони здоров'я, безоплатне надання медичної допомоги, створення ефективних і доступних умов медичного обслуговування та розвитку лікувальних закладів усіх форм власності, розвиток фізичної культури і спорту, забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення.

2. Поняття, зміст та обсяг культурних прав людини

Культурні (духовні) права і свободи людини і громадянина — це міра можливої поведінки або діяльності особи щодо задоволення своїх законних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності. Це право на залучення до багатств світової культури і на їх збільшення власною творчою діяльністю. Культурні права і свободи, іноді визначають як духовні або ідеологічні права і свободи. Така множинна назва цієї групи прав і свобод є виправданою з огляду на те, що реалізація культурних прав сприяє духовному розвитку особи та формуванню національної ідеології як суспільного феномена.

За чинною Конституцією України до культурних прав і свобод належать:

- право на освіту (ст. 43, 51, 53);
- право на технічну, художню та наукову творчість (ст. 54);
- право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54);

– право на використання здобутків культури та мистецтва (ст. 11, 54).

В Європейській конвенції з прав людини, а саме в ст. 2 Протоколу №1 передбачено *право на освіту*: «Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.»

Стаття 2 Протоколу № 1 відрізняється своїм негативним формулюванням, котре означає, що держави-учасниці не визнають право на освіту, яке зобов'язувало б їх організовувати за власний кошт або субсидувати освіту визначеного виду або рівня. Отже, держави не несуть жодного позитивного зобов'язання створювати державну систему освіти або субсидувати приватні школи. Ці питання залишені на їхній розсуд. Проте зі сказаного не можна робити висновок, що держава зобов'язана виключно утримуватись від порушень цього права і не несе жодного позитивного зобов'язання, аби забезпечити дотримання права, захищеного статтею 2 Протоколу № 1. Це положення гарантує право як таке, котре має власний зміст і зобов'язання, які з нього випливають. Тому держави не можуть заперечувати право на освіту стосовно освітніх закладів, які вони вирішили заснувати або дозволити. Проте, право на освіту не є абсолютним, оскільки може підпадати під очевидно дозволені обмеження, беручи до уваги, що це право «за своїм характером потребує регламентування з боку держави».

У сучасних умовах освіта є однією з найважливіших умов всебічного розвитку особи і передумовою здійснення багатьох конституційних прав. Зміст *права на освіту* в найзагальнішому вигляді становить собою гарантовану можливість громадянину одержати середню загальну, середню професійну та вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах. Так, право на освіту охоплює практично всі основні види освіти. Зокрема, в Конституції зазначається, що держава забезпечує доступність і безкоштовність дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти різних форм навчання.

Гарантіями права на освіту є, зокрема, обов'язковість загальної середньої освіти: надання державних стипендій та пільг учням і студентам; право громадян безкоштовно здобувати вищу освіту в державних та комунальних навчальних закладах на конкурсній основі. Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою, зокрема у відповідних школах або класах, чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства (ст. 53 Конституції України). Учні та

студенти мають право на забезпечення стипендіями, гуртожитками у порядку, що встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Свобода літературної, художньої наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України) має загальний характер, тобто цією свободою володіють усі громадяни, а не тільки особи творчих професій. Хоча творчі починання властиві всім видам праці, але найширше вони втілюються у сфері інтелектуальної, духовної діяльності, тому у ст. 47 Конституції України говориться, зокрема, що свобода творчості гарантується захистом інтелектуальної власності громадян, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності: право на результати інтелектуальної, творчої діяльності гарантується, зокрема, заборonoю використовувати або поширювати без згоди авторів результати їх інтелектуальної, творчої діяльності, за винятками, встановленими законом. Крім того, держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством. Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які опинилися за її межами (ст. 54 Конституції України).

Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54 Конституції України) реалізується за допомогою низки законодавчих актів, якими забезпечується право на вибір і зайняття інтелектуальною, творчою діяльністю, а також забезпечуються права інтелектуальної власності, авторські права і зв'язані з ними майнові права та моральні інтереси. Об'єктами права інтелектуальної власності є твори науки, літератури й мистецтва, винаходи, моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт та інші здобутки інтелектуальної праці. Ці права гарантуються тим, що без згоди автора (власника) ніхто не може використовувати їх, крім винятків, визначених законом. З метою захисту своїх прав особа, яка має авторське право, або будь-яку правомочність на твір, для посвідчення авторства на обнародований чи необнародований протягом терміну охорони авторського права твір, може його зареєструвати в офіційних державних реєстрах. Про реєстрацію прав автора видається свідоцтво.

3. Колективні права: поняття та зміст

Досягти бажаної універсальності і стати прийнятними для різних культур права людини могли лише за умови інтеграції у свій склад права народів і культур. Так, виникає категорія колективних прав, які й називають «третє покоління прав людини».

Процес формування такого покоління почався після Другої світової війни в контексті краху системи колоніалізму і становлення по всьому світу нових незалежних держав. Після ухвалення Міжнародного Білля про права людини теорія «третього покоління» пройшла стадію становлення. Правомірно зазначити, що природа прав третього покоління становить предмет гострих дискусій у юристів-міжнародників. Така позиція була запропонована ще К. Васеком, який до третього покоління зараховував тільки колективні права, основані на солідарності, як-от право на розвиток, мир, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніальної залежності, гідне життя, здорове навколишнє середовище, спільне надбання людства, а також на комунікацію.

Наразі виокремлюють шість солідарних прав. Три з них відображають появу держав третього світу та боротьбу народів за незалежність, а також їх вимогу змінити розподіл влади, багатства та інших цінностей.

Це такі права, як:

1) право на політичне, економічне, соціальне та культурне самовизначення;

2) право на економічний та соціальний розвиток;

3) право на користування спільною спадщиною людства.

Інші три права третього покоління –

4) право на мир,

5) право на здоров'я та безпечне довкілля,

6) право на гуманітарну допомогу

– передбачають неспроможність національної держави в певних сферах.

Усі шість зазначених прав належать до колективних прав, оскільки потребують зусиль усіх соціальних сил, а також вони виражають індивідуальні потреби людей. Безсумнівно, можливість користування зазначеними правами належить конкретній людині. Але особливість цих прав полягає в тому, що вони є колективними правами й можуть здійснюватися не тільки й не стільки окремою людиною, скільки колективом, спільнотою, асоціацією.

Проте донині тривають суперечки щодо цієї нової категорії прав. Дехто з експертів заперечує саму ідею існування таких прав людини, тому що вони «колективні» у тому значенні, що належать усій громаді або навіть цілій

державі. Вони аргументують це тим, що права людини, за визначенням, належать індивідуумам і визначають область, у якій особисті інтереси мають пріоритет перед інтересами суспільства або соціальних груп. Суперечки мають не просто словесний характер, оскільки існують побоювання, що такі зміни в термінології можуть стати «виправданням» того, що певні репресивні режими відмовлятимуть в (індивідуальних) правах людини в ім'я колективних, наприклад, суворо обмежуючи громадянські права заради забезпечення «економічного розвитку».

Інколи висловлюється також стурбованість іншого характеру: оскільки забезпечити дотримання прав третього покоління має не держава, а міжнародна спільнота, то неможливо гарантувати їх відповідальність і виконання.

Але не можна заперечувати існування екологічних права, які (на думку прихильників існування «колективних прав» як окремої категорії) належать саме до колективних прав.

Екологічні права та обов'язки громадян України — це нова, раніше не закріплювана на конституційному рівні група за громадянами прав та зобов'язань в екологічній сфері. У ст. 50 Конституції України записано: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення». Аналогічні формулювання пояснюються тим, що дане право — одне з головних прав людини. Цьому праву відповідає обов'язок держави забезпечувати здійснення санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на поліпшення та оздоровлення навколишнього природного середовища.

З прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року термін «екологічні права» вперше був закріплений у законодавстві України.

Згідно зі ст. 9 цього Закону кожний громадянин має право на:

а) безпечне для його життя та здоров'я навколишнє природне середовище;

б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проєктів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об'єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;

в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;

г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;

д) об'єднання в громадські природоохоронні формування;

е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;

є) участь у громадських обговореннях з питань впливу планованої діяльності на довкілля;

ж) одержання екологічної освіти;

з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Екологічні права громадян забезпечуються:

а) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

б) обов'язком центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки;

в) участю громадських організацій та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;

г) здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

д) компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

е) невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;

є) створенням та функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище та інших їх екологічних прав, підлягає припиненню в порядку, встановленому законодавством України.

Україна гарантує своїм громадянам реалізацію екологічних прав, наданих їм законодавством. Місцеві ради, органи державної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів зобов'язані надавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

Порушені права громадян у галузі охорони навколишнього природного середовища мають бути поновлені, а їх захист здійснюється в судовому порядку відповідно до законодавства України.

ТЕМА 5

РЕАЛІЗАЦІЯ, ОБМЕЖЕННЯ ТА МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

1. Механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина.
2. Обмеження прав і свобод людини та громадянина.
3. Міжнародно-правові механізми захисту прав людини і громадянина.

1. Механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина

Під **механізмом реалізації** слід розуміти діяльність суб'єктів права, в результаті якої громадяни реально мають свободи, користуються правами та виконують обов'язки, та сукупність юридичних норм, які регулюють дану діяльність.

Елементи механізму реалізації конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина:

- а) конституційні норми, які закріплюють суб'єктивні права;
- б) самі конституційні права, їх зміст та структура;
- в) юридичні обов'язки;
- г) юридична діяльність, яка складає саму суть реалізації конституційного права;
- д) законність і правосвідомість людини і громадянина, яка забезпечує правильне розуміння ними своїх конституційних прав, свобод та обов'язків і кожного права окремо, шляхів їх реалізації;
- е) стадії реалізації кожного конкретного конституційного права.

Механізм реалізації прав, свобод і обов'язків складається з гарантій забезпечення прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Конституція не лише містить досить широкий і демократичний перелік прав і свобод людини і громадянина, але закріплює **гарантії їх реалізації** і захисту. Вказані гарантії - це відповідні умови і способи, що сприяють реалізації кожною людиною і громадянином прав, свобод і обов'язків, закріплених Конституцією України.

Вони поділяються на *особисті, політичні, економічні, ідеологічні і юридичні*.

Особисті гарантії - це власні можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод, законних інтересів і обов'язків. До них відносяться:

- право на захист передбачених законом можливостей людини і громадянина в суді, у Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в міжнародних судах або відповідних міжнародних організаціях;

- право на відшкодування матеріальних і моральних збитків, заподіяних державними органами, органами місцевого самоврядування і їх посадовцями;

- право знати свої права і обов'язки;

- право на правову допомогу;

- право не виконувати явно злочинні накази;

- право на індивідуальну юридичну відповідальність;

- право відповідати лише за діяння, вчинені в часі і просторі дії нормативно-правового акту;

- право не нести відповідальності за відмову свідчити або давати пояснення щодо себе, членів сім'ї або близьких родичів, коло яких визначений законом;

- право осудженого користуватися всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Під *політичними гарантіями* розуміють:

- політичний плюралізм і свободу політичної діяльності, не заборонену законодавством і передбачену ст. 15 Конституції України;

- реальне визнання народу єдиним джерелом влади і здійснення державної влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову відповідно до статей 5 і 6 Конституції України;

- обмеження діяльності ультрарадикальних політичних організацій (ст. 37 Конституції України) і т.д.

Основними *економічними гарантіями* є:

- конституційні положення про рівність всіх форм власності і їх захист державою (ст. 13 Конституції України);

- справедливість і неупередженість розподілу суспільного багатства (ст. 95 Конституції України);

- гарантування приватної власності (ст. 41 Конституції України).

До *ідеологічних гарантій* відносяться:

- ідеологічне різноманіття суспільного життя, відсутність державної (обов'язкової) ідеології і цензури (ст. 15 Конституції України);

- забезпечення вільного розвитку мов (ст. 10 Конституції України);

- сприяння консолідації і розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (ст. 11 Конституції України).

Юридичні гарантії — це державно-правові засоби, які забезпечують здійснення та охорону прав, свобод і обов'язків людини і громадянина.

Саме вони у найбільшій мірі і складають механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина, у який включають:

- по-перше, юридичне закріплення гарантій прав і свобод. Так, Конституція України у статті 21 закріпила, що права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, а у статті 22, що вони не можуть бути скасованими, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод;

- по-друге, створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод, яка забезпечувала б їхнє реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань. Це вбачається у конституційних положеннях про те, що права і свободи людини і громадянина захищаються судом, кожен має право звертатися за захистом своїх прав до спеціально створеного для цього органу - Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, використовувати для цього всі національні засоби а також звертатися до відповідних міжнародних судових установ чи до певних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ст.55). Упродовж цього встановлюється у статті 56, що завдана матеріальна чи моральна шкода обов'язково відшкодовується і т.д.;

- по-третє, розвиток громадсько-політичної активності громадян, формування свідомого ставлення до використання прав і свобод, підвищення рівня правової культури. Першочерговим напрямком діяльності у цьому розумінні є необхідність навчити громадян України боронити і захищати свої права. Саме тому Конституція України надає право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. У статті 57 гарантує право знати свої права, свободи і обов'язки і вважає нечинними закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки і не доведені до відома населення; по-четверте, активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні і захистові прав і свобод. Вказане положення зафіксоване у статті 59 Конституції, яка проголошує, що кожен має право на правову допомогу. У випадках передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Для здійснення правової допомоги в Україні діє адвокатура. Безумовно, що функції захисту прав, свобод і обов'язків людини і громадянина покладаються не тільки на адвокатуру. Відповідні повноваження у цій сфері мають органи прокуратури, суду, СБУ, внутрішніх справ і т.д. З формуванням в Україні громадянського суспільства збільшується кількість недержавних правозахисних органів, якісно поліпшується їх діяльність;

– по-п'яте, державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод і обов'язків. Державний контроль у вказаній сфері покладається майже на усі державні органи. Так у відповідності із статтею 102 Конституції Президент України проголошується гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, а стаття 116 Конституції вказує, що Кабінет Міністрів України вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Громадський контроль покладається і може здійснюватися політичними партіями, масовими демократичними об'єднаннями, засобами масової інформації, органами місцевого самоврядування.

Омбудсмен (від швед. *ombudsman* «представник») — посадова особа, на яку покладаються функції контролю за дотриманням законних прав та інтересів громадян в діяльності органів виконавчої влади і посадових осіб.

В Україні посада Омбудсмена існує з 1998 року і називається «Уповноважений Верховної Ради України з прав людини». Її з 1998 року й до 27 квітня 2012 обіймала Ніна Карпачова; з 27 квітня 2012 до 15 березня 2018 - Валерія Лутковська; з 15 березня 2018 до 31 травня 2022 – Людмила Денісова; з 31 травня 2022 по теперішній час – Дмитро Лубінець.

Діяльність Уповноваженого з прав людини спрямована на реалізацію прогресивних ідей у сфері забезпечення прав людини і громадянина, встановлення ділових і конструктивних відносин громадян України з органами державної влади. На постійній основі він здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції.

Законом чітко встановлюються вимоги щодо претендента на посаду Уповноваженого і процедура його обрання. Омбудсманом може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим особу, яка має судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена та не знята в установленому законом порядку. Відповідно в інтересах неупередженого ставлення до виконання своїх обов'язків і об'єктивного вирішення справ передбачено, що Уповноважений не може мати представницького мандата, займати будь-які інші посади в органах державної влади, виконувати іншу оплачувану чи неоплачувану роботу в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднань громадян, на підприємствах, установах,

організаціях незалежно від форми власності, крім викладацької, наукової або іншої творчої діяльності. Він не може бути членом жодної політичної партії.

Термін повноважень омбудсмена - п'ять років. Він починається з дня прийняття ним присяги на сесії Верховної Ради. Законом про Уповноваженого не забороняється, щоб одна й та сама особа призначалась на цю посаду кілька разів.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається на посаду і звільняється з посади Верховною Радою України шляхом таємного голосування.

2. Обмеження прав і свобод людини та громадянина

Обмеження прав і свобод людини – це інститут права, який складається з великої кількості взаємопов'язаних, узгоджених між собою норм конституційного, кримінального, цивільного, адміністративного, екологічного й інших галузей права, які встановлюють порядок, підстави, умови, правомірність, механізми звуження змісту й обсягу прав людини. Крім того, усі ці норми законодавства доповнюються судовою практикою національних судів, а також практикою Європейського суду з прав людини, що відповідає частині 1 статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», у якій зазначається, що суди повинні застосовувати під час розгляду справ Європейську конвенцію з прав людини та практику ЄСПЛ як джерело права.

Основним джерелом інституту обмеження прав людини є Конституція України як нормативно-правовий акт вищої юридичної сили та прямої дії, який установлює вихідне й фундаментальне положення: права і свободи людини є неперушними й невідчужуваними (стаття 21 Конституції України).

Конституція України розуміє інститут обмеження прав і свобод людини та громадянина як звуження змісту й обсягу чинних прав і свобод. Такий підхід закріплюється й у Рішенні Конституційного Суду України від 22.09.2015 № 5-рп/2005 (справа про постійне користування земельними ділянками). Тому можна зробити висновок, що законодавцем передбачено й урегульовано такий інститут, як обмеження прав і свобод людини та громадянина, зокрема, через надання його легального визначення й офіційного тлумачення органом конституційної юрисдикції. Такий стан має створити умови для унеможливлення зловживання нормами інституту обмеження прав з корисливих мотивів і невикористання дискреційних повноважень на власну користь органами державної влади та місцевого самоврядування.

Класифікація обмежень прав і свобод людини та громадянина, у свою чергу, дасть змогу уявити сутність обмеження та межі його поширення.

Так, прийнято виділяти такі види обмеження прав людини:

за обсягом –

1) загальні, які можуть стосуватися всіх прав і свобод (як вимога про непорушення прав інших людей);

2) спеціальні, які використовуються щодо деяких прав і свобод (обмеження, що встановлюються в умовах воєнного або надзвичайного стану, а також в інтересах національної безпеки, і деякі інші);

3) окремі, стосовно певних прав (наявність судимості тягне за собою обмеження права бути обраним народним депутатом).

Обмеження прав і свобод можна поділяти *за підставою обмеження* на такі види, як правомірне та неправомірне обмеження прав.

За місцем, де закріплюються правові підстави, обмеження можна виділити обмеження, що передбачені національним законодавством, та обмеження, що передбачені міжнародним законодавством.

За змістом можна виділити обмеження, що безпосередньо спрямовані на звуження обсягу й змісту, та обмеження, що встановлюють додаткові умови реалізації відповідного права (виборчі цензи тощо).

Варто наголосити, що інститут обмеження прав і свобод людини та громадянина відповідає духу права й закріплюється в міжнародній нормі права, а саме в статті 29 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої під час здійснення своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших і забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві. Схожі положення знаходимо в багатьох міжнародних актах, а також у Конституції України, що свідчить про такий підхід до прав людини, за якого вони можуть бути обмежені лише для загального блага в разі необхідності й доцільності. Така доктрина та практика світових держав є прийнятною та зрозумілою, ефективною, хоча в деяких випадках на практиці й призводить до суперечностей між інтересами людини, суспільства та держави.

Механізм і порядок обмеження прав виходить із положень Загальної декларації прав людини, конкретизується практикою Європейського суду з прав людини. Такий механізм має назву трикутника правомірності обмеження прав людини. На основі нього ґрунтується діяльність самого Європейського суду, національних судів і здійснюється правомірне обмеження прав людини.

Зазначений механізм складається з трьох обов'язкових **складників**:

- 1) законність обмеження, тобто наявність у національному законодавстві держави підстави такого обмеження права;
- 2) правомірна мета – захист, забезпечення й реалізація прав та інтересів інших осіб, суспільства, національної безпеки й інші цілі, що в основному так само передбачені законодавством;
- 3) необхідність у демократичному суспільстві, тобто неможливість вирішити ситуацію по-іншому без таких обмежень, а також досягнення пропорційності за обмеження права однієї особи та захисту прав інших осіб.

Механізм трикутника правомірності обмеження прав людини є ефективним у застосуванні та відповідає духу демократії й верховенства права. Сам процес вирішення конкретної справи щодо обмеження права полягає в тому, що кожен конкретну ситуацію правозастосовний орган повинен пропускати крізь такий трикутник і приймати відповідне рішення. У разі відсутності одного з елементів трикутника під час вирішення конкретної справи обмеження прав визнаються протиправними, такими, що не відповідають принципам законності та верховенства права.

Щодо видів правомірного обмеження, передбаченого міжнародним законодавством, то відповідно до Європейської конвенції можна виділити наступні основні види: обмеження під час надзвичайної ситуації (ст. 15 ЄКПЛ); обмеження політичної діяльності іноземців (ст. 16 ЄКПЛ); обмеження прав з метою заборони зловживання правами (ст. 17 ЄКПЛ).

Стаття 15 Конвенції – Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації: «1. Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, використовуючи це право на відступ від своїх зобов'язань, у повному обсязі інформує Генерального секретаря Ради Європи про вжиті нею заходи і причини їх вжиття. Вона також повинна повідомити Генерального секретаря Ради Європи про час, коли такі заходи перестали застосовуватися, а положення Конвенції знову застосовуються повною мірою».

Ч. 2 ст. 15 захищає певні права від відступу від зобов'язань щодо їх забезпечення.

Відповідно до тексту ч. 2 ст. 15, ними є:

- 1) ст. 2 (право на життя), крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій;
- 2) ст. 3 (заборона катування та інших форм жорстокого поводження);
- 3) ч. 1 ст. 4 (заборона рабства і примусової праці)
- 4) та ст. 7 (ніякого покарання без закону).

Три додаткових протоколи до Конвенції також містять положення, які забороняють відступ від деяких прав, що в них містяться. Це Протокол № 6 (про скасування смертної кари у мирний час і обмеження смертної кари під час війни), Протокол № 7 (лише принцип *ne bis in idem* (недопустимість притягнення особи до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення), відповідно до статті 4 цього протоколу) і Протокол № 13 (повне скасування смертної кари).

Дія ч.2 ст. 15 (і відповідних положень про заборону відступу від зобов'язань у Протоколах № 6, 7 і 13) полягає в тому, що права, на які вони посилаються, продовжують застосовуватися в будь-який час війни або суспільної небезпеки, незалежно від будь-якого відступу від зобов'язань зі сторони Договірної Держави.

Що стосується статей 2 і 7 Конвенції, винятки, які вже містяться в цих правах, також продовжують застосовуватися.

Таким чином, в тому, що стосується ст. 2, будь-яке позбавлення життя не вважається порушенням цієї статті, якщо воно є наслідком застосування сили, що не перевищує абсолютно необхідну за обставин, викладених в ч. 2 (а)-(с) ст. 2 (для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання). Ч. 2 ст. 15 додає ще один виняток – право на життя не вважається порушенням, якщо смерть настала внаслідок правомірних воєнних дій.

Аналогічно, в тому, що стосується ст. 7, заборона покарання без закону підпадає під дію положень ч. 2 ст. 7, а саме в тому, що стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Щодо видів правомірного обмеження, передбаченого національним законодавством, то відповідно до ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень.

Конституційні права і свободи людини і громадянина дозволено обмежувати тільки у випадках, прямо передбачених Конституцією. Такими обмеженнями може бути необхідність:

- запобігти кримінальному правопорушенню чи його припинити;
- врятувати життя людей та майна, здійснити безпосереднє переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні кримінального правопорушення;
- з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи;
- забезпечити інтереси національної безпеки, територіальну цілісність, громадський порядок, економічний добробут;
- забезпечити охорону здоров'я і моральність населення, захистити репутацію або права і свободи інших людей;
- запобігти розголошенню інформації, одержаної конфіденційно;
- підтримати авторитет і неупередженість правосуддя тощо. При цьому конкретні права і свободи громадян, за загальним правилом, мають такі ж конкретні підстави їх обмеження. Тому не може бути обмежене, скажімо, право на свободу світогляду і віросповідання необхідністю з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, а право на недоторканість житла — необхідністю запобігти розголошенню інформації, одержаної конфіденційно.

Винятки з цього правила стосуються прав іноземців і права на участь в політичних партіях і професійних спілках, оскільки в статтях 26 і 36 Конституції України вказано, що обмеження цих прав встановлюється Конституцією і законами України, а також права на невтручання в особисте і сімейне життя, оскільки це право згідно зі статтею 32 Конституції України та за змістом статей 23, 27, 29-32, 34-35, 37, 41, 43-44, 50-52, 54-55, 64-68 Конституції України може бути обмежене в багатьох випадках, передбачених Конституцією України. Останнє зрозуміло, адже особисте життя людини охоплює й можливість користуватися майже всіма конституційними правами і свободами.

Інші, крім зазначених вище, окремі обмеження прав і свобод можуть встановлюватися лише в умовах воєнного або надзвичайного стану та завжди мають визначено-тимчасовий характер.

Обмеження прав та свобод передбачені Законом України «Про правовий режим надзвичайного стану», який вводиться Указом Президента України в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою запобігання заворушенням або кримінальним правопорушенням, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

На період надзвичайного стану можуть запроваджуватися такі заходи:

- 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території, де вводиться надзвичайний стан;
- 2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- 3) посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;
- 5) заборона страйків;
- 6) примусове відчуження або вилучення майна у юридичних і фізичних осіб.

Додатково можуть здійснюватися такі заходи:

- 1) запровадження комендантської години (заборона перебувати на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень особи у встановлені години доби);
- 2) перевірка документів у громадян, а в необхідних випадках - проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян;
- 3) заборона призовникам і військовозобов'язаним змінювати місце проживання без відома відповідного військового комісаріату;
- 4) обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв та речовин, вироблених на спиртовій основі;
- 5) тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів, а у підприємств, установ і організацій - також навчальної військової техніки, вибухових, радіоактивних речовин і матеріалів, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин;
- 6) заборона виготовлення і розповсюдження інформаційних матеріалів, що можуть дестабілізувати обстановку;
- 7) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипромінювальних пристроїв особистого і колективного користування;
- 8) особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;
- 9) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції, а саме:

Ст. 24 - Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Ст. 25 - Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Ст. 27 – Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави - захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Ст. 28 - Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Ст. 29 - Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника. Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання. Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Ст. 40 - Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Ст. 47 - Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Ст. 51 - Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Ст. 52 - Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Ст. 55 - Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом. Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Ст. 56 - Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Ст. 57 - Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Ст. 58 - Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Ст. 59 - Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Ст. 60 - Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Ст. 61 - Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення. Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Ст. 62 - Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним

шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Ст.63 - Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Ці положення є гарантією невідчужуваності та непорушності прав і свобод людини, закріпленою у статті 21 Конституції України.

Обмеження прав і свобод людини є необхідним складником правової системи будь-якої держави та сучасного суспільства, що об'єктивно зумовлює його законодавче врегулювання і створення окремого інституту права міжгалузевого характеру. Такі обмеження повинні мати правовий характер і накладатися лише відповідно до загального інтересу – національної безпеки, правопорядку, захисту норм моралі, захисту прав і свобод іншої людини, коли право іншої людини в правомірному балансі переважає. Правова процедура накладення обмежень повинна полягати в застосуванні трикутника правомірності обмеження прав людини, який є досягненням сучасної правової науки та судової практики.

3. Механізми захисту прав людини

При недотриманні прав людини чи /та громадянина, кожен має право на захист. Існують національні та міжнародні механізми захисту прав людини.

Зрозуміло, що захист прав людини та домовленості, які укладаються для захисту цих прав, найбільшою мірою залежать від розробок та механізмів на національному рівні. Закони, політика, процедури і механізми, які існують на національному рівні, є ключовими для здійснення прав людини в кожній країні. Тому дуже важливо зробити права людини компонентом національних конституційних і правових систем, навчати чиновників органів юстиції застосовувати стандарти з прав людини, а також забезпечити накладання санкцій за порушення прав людини. Національні стандарти мають пряміший вплив, а національні процедури доступніші стосовно процедур на регіональному та міжнародному рівнях.

Таким чином, обов'язок держави – поважати, заохочувати, захищати і здійснювати права – є первинним, а обов'язок регіональних або міжнародних трибуналів - вторинним, який вступає до гри переважно тоді, коли держава свідомо чи послідовно порушує права. Існує багато прикладів того, як

звернення до регіональних і міжнародних механізмів стало необхідним для підтвердження того, що порушення відбуваються на національному рівні. Регіональні та міжнародні інтереси або допомога можуть стати поштовхом до забезпечення прав на внутрішньому ринку, але це здійснюється лише після того, як вичерпано всі внутрішні засоби.

Виходячи з наявності практично необмеженого переліку засобів забезпечення захисту прав і свобод людини в Україні, Конституція відзначає, що кожен має право будь-якими, не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних зазіхань. Засоби захисту прав і свобод людини діляться на судові, адміністративні і державні.

Загальносудова форма. Право громадян на судовий захист закріплене в ст.10 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої воно було відображено в ст.55 Конституції України. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. При зверненні в суд людина може спиратися на положення Конституції України і відповідних законів, тому що її норми є нормами прямої дії. Судовий захист - необхідна і найефективніша гарантія забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Суд є пріоритетним, але далеко не єдиним органом захисту прав і свобод людини і громадянина, на що прямо вказує Конституція. Зокрема, відзначається, що кожен може звернутися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до відповідної міжнародної судової установи або до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, якщо використані всі національні засоби правового захисту.

Адміністративна форма. Вона передбачає розгляд звернень громадян до вищих органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Відповідно до Конституції України (ст. 40), кожна людина має право направляти індивідуальне або письмове звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, до посадових і службових осіб. Порядок звернень визначається законом України «Про звернення». Громадянин може вибирати будь-який засіб захисту права у випадку незадоволеності результатами розгляду його справи органами влади, підприємствами і т.д. Адміністративний засіб може бути першим (але не обов'язковим) кроком до відновлення порушених прав. Судовий засіб захисту при наявності незалежної судової системи є більш об'єктивним, кваліфікованим, ніж адміністративний.

Державний захист. Державний захист прав людини забезпечується через інститут Уповноваженого Верховної Ради по правах людини. Він є

інститутом позасудового захисту прав людини і громадянина. Детально питання організації і діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначені в Законі України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» від 13 листопада 1997 р.

Метою парламентського контролю над дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина, що здійснює Уповноважений Верховної Ради України по правах людини, є:

- захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України і міжнародними договорами України;
- дотримання і повага прав людини і громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій і їх посадових і службових осіб;
- запобігання порушень прав і свобод людини і громадянина і сприяння відновленню порушених прав;
- сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність із Конституцією України, міжнародними стандартами в цій області;
- поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в області захисту прав і свобод людини і громадянина;
- запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;
- сприяння правовому інформуванню населення і захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які одержує зі звернень громадян України, осіб без громадянства або їхніх представників, народних депутатів України, а також за власною ініціативою. Уповноважений приймає і розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, що представляють їхні інтереси, відповідно до Закону України «Про звернення громадян». Такі звернення надаються Уповноваженому протягом року після порушення прав і свобод людини і громадянина. При виняткових обставинах цей термін може бути продовжений Уповноваженим, але не більш, ніж до двох років. При розгляді звернення Уповноважений порушує провадження по справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; роз'ясняє заходи, які повинна прийняти особа, направляє її за належністю в органи, до компетенції яких відноситься розгляд справи, і контролює розгляд цього звернення; відмовляє у розгляді звернення. Відповідно до Закону,

Уповноважений повинен відреагувати на порушення положень Конституції, законів України, міжнародних договорів України щодо прав і свобод людини і громадянина. Актами такого реагування є звернення Уповноваженого (конституційне подання й подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, їх посадовим і службовим особам). Подання Уповноваженого - це акт, що вноситься їм до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, їх посадових і службових осіб для прийняття відповідних заходів у місячний строк по усуненню виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина.

Міжнародні механізми (системи) захисту прав людини - це міжнародно-правові акти з прав людини, а також спеціалізовані міжнародні інструменти, організації, установи, які безпосередньо спрямовані на захист прав людини та виконання цих актів.

Залежно від підстав створення міжнародні органи та організації діяльність яких спрямована на захист прав людини, поділяються на два види:

1. *Конвенційні органи*, утворені на підставі міжнародних договорів Це, зокрема,

– Комітет з прав людини ООН (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.),

– Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини ті основних свобод 1950 р.),

– Комітет з прав дитини (засновано відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р.) та інші.

2. *Органи, утворені міжнародними організаціями.*

Специфікою діяльності цих органів є те, що їх рішення мають, як правило, рекомендаційний характер і забезпечуються лише авторитетом самих організацій.

До таких органів відносяться

– Рада з прав людини ООН,

– Верховний комісар ООН у справах біженців (посада заснована Генеральною Асамблеєю ООН),

– Міжнародне бюро праці (засновані Міжнародною організацією праці).

Залежно від рівня реалізації механізмів захисту прав людини розрізняються:

– *універсальні механізми*, які діють на рівні всього світу (наприклад, Рада ООН з прав людини, Комітет з прав людини ООН, Верховий комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців);

– *регіональні механізми*, що діють в межах певного регіону (Організація з безпеки та співробітництва у Європі, Європейський суд з прав людини, Американський комітет з прав людини тощо).

Після використання всіх національних засобів юридичного захисту громадянин може звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ (Європейський суд з прав людини) або до відповідних органів міжнародних організацій (Ради ООН з прав людини), членом або учасником яких є Україна.

Найважливішою з *універсальних систем* захисту прав людини є, безперечно, механізм ООН. Статутні органи ООН беруть важливу участь у забезпеченні поваги до прав людини.

Загальна декларація прав людини 1948 року (UDHR) встановлює фундаментальні принципи і стандарти, які формують базу для подальшого розвитку як глобального так і регіонального права прав людини.

Загальна Декларація прав людини є узагальнюючою за змістом, встановлює каталог громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав.

Принципам, що закладені у Загальній декларації прав людини надано обов'язкової сили у двох основних документах:

- Міжнародному Пакті про громадянські і політичні права.
- Міжнародному Пакті про економічні, соціальні і культурні права .

Ці стандарти в подальшому розвинуті у наступних п'яти договорах ООН, розроблених з метою регулювання специфічних проблем прав людини або забезпечення особливого захисту прав вразливих груп людей:

- Конвенція проти тортур (UNCAT).
- Конвенція про подолання всіх форм расової дискримінації (CERD).
- Конвенція про подолання всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW).
- Конвенція про права дитини (UNCRC).
- Конвенція про права осіб з інвалідністю (UNCRPD).

Разом ці зобов'язання формують систему захисту прав людини ООН. Україна є учасницею всіх цих договорів. Кожна держава-учасниця зобов'язана, виходячи з принципів міжнародного права, надати обов'язкову силу положенням договорів у своїх юрисдикціях.

За імплементацією Конвенцій ООН щодо прав людини здійснюють нагляд відповідні органи, комітети незалежних експертів, що створені на

основі цих Конвенцій, через систему періодичних рапортів держав, скарг держав учасниць і, на основі деяких Конвенцій скарг від індивідів (Рада ООН з прав людини, Комітет ООН з прав людини тощо).

Універсальні та регіональні документи загалом відстоюють ті ж самі мінімальні стандарти прав людини, але вони можуть відрізнятися своєю спрямованістю або застосуванням щодо питань, які зосереджені в регіонах. Наприклад, проблема стосовно осіб, які здійснили переїзд усередині країни, була порушена в африканському регіоні, перш ніж її було сформульовано як питання для розгляду ООН; аналогічно, механізм відвідування місць позбавлення свободи з метою запобігання катуванням вперше було встановлено на європейському рівні до того, як Факультативний протокол дозволив те ж саме в рамках Конвенції ООН проти катувань. Ці приклади показують, як регіональні і міжнародні норми та механізми можуть сприяти заохоченню захисту прав людини.

Практична перевага існування регіональних норм і систем захисту прав людини полягає в тому, що вони, найімовірніше, були оформлені на основі більшої географічної, історичної, політичної, культурної та соціальної схожості. Вони ближчі до «домашніх» і, ймовірно, користуються більшою підтримкою. Вони також є доступнішими для ви-сокопоставлених осіб, політиків та потерпілих. Тому ми можемо розглядати їх як другий «фронт» для відстоювання прав людини на трьох рівнях: перший – внутрішній, другий – регіональний і третій – міжнародний.

Чотири з п'яти регіонів світу встановили системи захисту прав людини. Мета регіональних документів – сформулювати стандарти і механізми захисту прав людини на регіональному рівні без скорочення універсальності цих прав. Згідно з розробками регіональних систем, або внаслідок економічного стимулу, або з інших історичних чи політичних причин вони також вважають за необхідне сформулювати відданість регіональним правам людини, часто посилюючи механізми та гарантії системи ООН. І дійсно, відомо багато прикладів, коли регіональні стандарти перевищували стандарти, узгоджені на міжнародному рівні. Одним із прикладів є новаторське визнання африканської системи про необхідність захисту не тільки для біженців, а й для осіб, які переміщуються в межах країни.

На Американському континенті існує Організація американських держав, а її головним обов'язковим документом є Американська конвенція про права людини 1969 року.

В Африці прийнято Африканську хартію прав людини і народів, яка набула чинності в 1986 році в рамках Африканського союзу, раніше відомого як Організація африканської єдності.

На Азіатському континенті до теперішнього часу не існує реально діючої системи і єдиним регіональним документом з прав людини є не обов'язкова народна хартія – Азіатська декларація прав людини, яка набула чинності в 1998 році за ініціативою громадянського товариства.

Європа має добре налагоджену **систему захисту прав людини, створену в рамках Ради Європи**, основою якої є Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод з Європейським судом з прав людини у Страсбурзі (Франція).

Європейський суд з прав людини є міжнародним органом, який за умов, визначених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, може розглядати заяви, подані особами, які скаржаться на порушення своїх прав. Конвенція є міжнародним договором, на підставі якого більшість європейських держав зобов'язалися дотримуватися прав та основоположних свобод людини. Ці права гарантуються як самою Конвенцією, так і протоколами до неї, згода на обов'язковість яких надана Україною.

До складу Суду входять 46 суддів, по одному від кожної держави-члена (до 2022 року учасниками Ради Європи були 47 держав, але РФ вийшла зі складу РЄ після нападу на Україну).

Відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року **Європейський суд з прав людини має право:**

- розглядати індивідуальні та міждержавні скарги, подані до Європейського суду з прав людини проти одного або декількох держав - членів Ради Європи або проти Європейського союзу;
- визнавати факт того, що було порушено, те чи інше право заявника;
- присудити заявнику виграну, справедливу компенсацію;
- тлумачити Конвенцію про захист прав людини та основних свобод;
- встановлювати факт того, що будь-яке порушення в певній державі носить масовий характер через системної проблеми, у зв'язку, з чим наказувати цій державі вжити заходів щодо виправлення цього недоліку;
- розглядати запит комітету міністрів Ради Європи з питання про те, чи не порушило держава-відповідач своє зобов'язання по виконанню постанов (рішень) Європейського суду з прав людини;
- давати тлумачення раніше винесеної постанови на запит Комітету Міністрів Ради Європи;
- виносити Консультативні висновки про тлумачення Конвенції про захист прав людини та основних свобод, з питань, не пов'язаних з розглядом справ.

Підстави звернення до Європейського суду з прав людини

1. Якщо особа вважає, що особисто вона (особа) є жертвою порушення державою Україна прав чи основоположних свобод, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї. Особі не обов'язково бути громадянином однієї з держав, які ратифікували Конвенцію. Порушення прав, на яке особа скаржиться, повинно бути вчиненим однією з таких держав в межах її «юрисдикції», що, зазвичай, означає в межах її території.

2. Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав – одного або кількох.

ЄСПЛ є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами – сторонами Конвенції.

Відповідно до статті 19 Конвенції, ЄСПЛ створений для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція ЄСПЛ поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції. Відповідно, Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень скасовувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

3. Суд може розглядати лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію та відповідні протоколи, і які стосуються подій, що відбувалися після дати ратифікації.

4. Особа може звернутися до Суду лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад: парламенту, суду, прокуратури тощо) однієї з цих держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій.

5. Згідно з п. 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом чотирьох місяців (до серпня 2021 року було 6 місяців) з дати винесення остаточного рішення. Суд не розглядає заяву, яка не відповідає умовам прийнятності.

6. Надзвичайно важливо, щоб перед зверненням до Суду Ви використали усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження; в протилежному випадку Ви маєте довести, що такі засоби

захисту є неефективними. Це означає, що Вам слід спочатку звернутися до національних судів, яким підсудна справа, включаючи відповідну вищу судову інстанцію, для захисту своїх прав, про порушення яких Ви маєте намір поскаржитись до Суду. Крім того, використовуючи належні засоби захисту, необхідно дотримуватись національних процесуальних правил, зокрема, передбачених законодавством строків.

7. Якщо заява стосується рішення національного суду, наприклад, вироку, то після того, як заявник використав звичайну процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення. *Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду.*

За останні роки ЄСПЛ отримував 10 тис. -20 тис. заяв на рік від українців. З них більше половини стосувалися невиконання рішень національних судів. У середньому від України надходить тисяча заяв на місяць. Разом з тим, приблизно 95% заяв, які надходять, визнаються ЄСПЛ неприйнятними.

Процедура розгляду – письмова. Заявнику буде письмово повідомлено про кожне рішення, винесене Судом у справі. Слухання у справах проводяться лише у виняткових випадках.

Розгляд заяв – безкоштовний.

Хоча на початкових етапах розгляду заявнику не обов'язково бути представленим юристом, йому буде потрібен юрист, коли заяву буде доведено до відома уряду. Проте, переважна більшість заяв визнається неприйнятними без повідомлення про них уряду.

Заявник не повинен оплачувати інші витрати, крім особистих, що пов'язані зі справою (такі як послуги юриста, витрати на збір інформації та на листування).

Після подання заяви особа має право звернутися до Суду за фінансовою допомогою для оплати послуг юриста. Така допомога не надається автоматично, і отримати її можна не відразу після подання заяви, а лише на подальших стадіях розгляду.

Перш за все, Суд визначить, чи є заява прийнятною. Тобто це означає, що заява має відповідати низці вимог, передбачених Конвенцією. Якщо вищезазначених умов не дотримано, заяву буде відхилено. Якщо заява містить декілька скарг, Суд може визнати деякі з них прийнятними, а решту відхилити.

Якщо заяву або окремі скарги визнано неприйнятними, таке рішення є остаточним і оскарженню не підлягає.

Якщо заяву або певні зазначені в ній скарги визнано прийнятними, Суд запропонує сторонам (заявнику та державі, якої стосується справа) укласти *мирову угоду*.

1. Якщо заявнику була направлена декларація. У світлі прецедентного права та практики Суду ця заява може бути врегульована, якщо сторони приймуть умови декларації, що додається, та, зокрема, якщо Уряд країни-відповідача здійснить виплату заявнику(ам) компенсації завданої шкоди, а також всі понесені витрати з цього приводу.

Вам пропонується повідомити Секретаріат Суду протягом дванадцяти тижнів, чи приймаєте Ви цю пропозицію. В цьому випадку Вам слід повернути до Суду надану декларацію, належним чином підписану та датовану. Лист з тими ж самими умовами був направлений Уряду. Копія направленої Урядом проекту декларації додається.

2. Якщо заявнику(ам) не була направлена декларація. Обидві сторони запрошуються повідомити протягом дванадцяти тижнів свою позицію щодо можливості дружнього врегулювання у Вашій справі та внести відповідні пропозиції з цього приводу (стаття 62 Регламенту Суду). Якщо сторони зацікавлені в дружньому врегулюванні, Секретаріат Суду буде готовий зробити пропозицію стосовно умов такого врегулювання. Якщо Уряд надасть будь-які відповідні пропозиції, Ви матимете змогу їх прокоментувати. Існує вимога суворої конфіденційності щодо переговорів про дружнє врегулювання відповідно статті 62 § 2 Регламенту Суду, тому будь-які пропозиції або інформація з цього приводу мають бути викладені в окремому документі, на зміст якого сторони не повинні посилалися в інших документах, що подаватимуться в контексті основної процедури.

3. Одностороння декларація. Зазвичай, якщо переговори щодо дружнього врегулювання безуспішні, Уряд має можливість надати односторонню декларацію. Якщо така декларація надається, Суд вирішує, згідно зі статтею 37 § 1 (с) Конвенції, чи є підстави для подальшого розгляду справи. Якщо заявник погоджується з умовами односторонньої декларації, Суд розглядає справу в рамках процедури дружнього врегулювання.

Якщо сторони не досягнуть врегулювання справи протягом вказаного часу, почнеться етап судового врегулювання справи, на якому заявник повинен бути представлений в Суді «адвокатом» відповідно до пунктів 2 та 4 статті 36 Регламенту Суду. Як і на етапі досудового врегулювання справи, Ви можете звернутись з проханням про самостійне представлення своїх інтересів. Це звернення буде передане Президенту для розгляду.

У зв'язку з великим навантаженням, іноді розгляд заяви може початися лише через рік після її надходження. Окремі заяви Суд може визнати терміновими і розглянути їх в пріоритетному порядку, зокрема у випадку, якщо життя чи здоров'я заявника знаходиться під загрозою.

Якщо Суд встановить, що мало місце порушення Конвенції, він може присудити «справедливу сатисфакцію», тобто певну суму грошей на відшкодування шкоди, спричиненої таким порушенням. Суд може також зобов'язати державу відшкодувати витрати заявника у зв'язку із зверненням до Суду. Якщо Суд не встановить порушення, заявник не повинен буде сплатити додаткові кошти (зокрема, не компенсуватиме витрат держави-відповідача).

Зверніть увагу:

- Європейський Суд не уповноважений скасовувати рішення чи закони, прийняті на національному рівні.
- До повноважень Суду не входить виконання рішень, які він виносить. Рішення, винесені Судом, скеровуються Комітету Міністрів Ради Європи, котрий покликаний контролювати їх виконання та забезпечувати виплату грошових компенсацій.

Європейський Суд *не може виступати апеляційною інстанцією* по відношенню до національних судів. Він не проводить нові слухання по справам, не уповноважений скасовувати, змінювати чи переглядати рішення національних судів.

ЕСПЛ не може захищати інтереси заявника безпосередньо перед державним органом, дії якого заявник оскаржує. Лише у виключних випадках Суд може вжити тимчасових заходів. Згідно з усталеною практикою, Суд вчиняє так лише у випадках, коли існує серйозна загроза спричинення шкоди здоров'ю заявника.

Суд не надає допомоги у пошуку чи в оплаті послуг юриста для підготовки подання заяви. Суд не надає інформації стосовно законодавства держави, проти якої скерована заява.

ТЕМА 6

ДИСКРИМІНАЦІЯ: ФОРМИ ТА ЗАБОРОНА

1. Дискримінація та нетерпимість.
2. Форми і види дискримінації та нетерпимості.
3. Протидія дискримінації.

1. Дискримінація та нетерпимість

Дискримінація — в усіх її можливих формах і проявах — є однією з найбільш поширених форм насильства та порушення прав людини. Вона зачіпає мільйони людей щодня, і її дуже важко розпізнати. Дискримінація і нетерпимість — тісно пов'язані між собою поняття.

Нетерпимість — це відсутність поваги до вчинків та переконань, що відрізняються від своїх власних. Вона також стосується відторгнення людей, яких ми сприймаємо як інших, наприклад, належних до іншої соціальної чи етнічної групи, або людей з іншою політичною чи сексуальною орієнтацією. Нетерпимість може проявлятися в широкому наборі дій - від прагнення уникнути когось до збудження ненависті і причинення фізичних травм або навіть вбивств.

Дискримінація виявляється, коли до людей ставляться менш прихильно, аніж до інших людей в подібній ситуації тільки тому, що вони належать, або сприймаються як такі, що належать, до певної групи чи категорії людей. Людей можуть дискримінувати через їх вік, інвалідність, етнічну приналежність, походження, політичні переконання, расу, релігію, стать чи гендер, сексуальну орієнтацію, мову, культуру та з багатьох інших причин. Дискримінація, яка часто є результатом забобонів, робить людей безпорадними, заважає їм стати активними громадянами/громадянками, обмежує розвиток їх навичок і в багатьох ситуаціях доступ до роботи, послуг з охорони здоров'я, освіти або житла.

Дискримінація має прямі наслідки для тих людей і груп, які зазнають дискримінації, але вона також має непрямі і глибинні наслідки для суспільства в цілому. Суспільство, в якому дозволяють або з терпимістю ставляться до дискримінації, — це суспільство, де люди позбавлені можливості вільно та у повній мірі розкрити потенціал, як свій власний, так і суспільства в цілому.

Принципи рівності і недискримінації закріплені у Загальній декларації прав людини: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» (ст. 1). Ця концепція рівності в гідності та правах вбудована в сучасну демократію, так, держави зобов'язані захищати різні меншини та вразливі групи від нерівного поводження. Ст. 2 закріплює свободу від

дискримінації: «Кожна людина має всі права і всі свободи, викладені в цій Декларації, без будь-яких винятків».

Держави — члени Ради Європи також затверджують неприпустимість дискримінації у ст. 14 ЄКПЛ. Ця стаття забороняє дискримінацію тільки в тому, що стосується користування правами, викладеними у Конвенції. Протокол № 12 до ЄКПЛ був складений, щоб забезпечити більш сильне, окреме право на рівність і загальну заборону дискримінації: «Користування будь-яким правом, визнаним законом, має бути забезпечено без дискримінації за будь-якою ознакою...». Таким чином, цей протокол розширює сферу ЄКПЛ, оскільки він охоплює дискримінацію будь-якого законного права, навіть якщо це право не прописане в Конвенції.

Можна виділити деякі **ознаки** дискримінації:

- упереджене ставлення;
- наявність образ, хамської поведінки, приниження і насильства;
- необґрунтована відмова в прийомі на роботу, в навчанні і розвитку професійних навичок;
- неповагу чужої думки, релігійних, політичних, моральних поглядів;
- перебільшення власних досягнень перед оточуючими, приниження чужих достоїнств.

Дискримінація зазвичай чиниться більшістю *проти меншин*, хоча також існує *дискримінація від меншин*. Перебування в більшості є статичною або динамічною ситуацією, залежно від багатьох факторів. Коли ми на стороні переможців у результаті демократичних виборів, ми в більшості в результаті наших переконань, рішень або, наприклад, за підсумками голосування. Якщо наші переконання змінилися, або партія, яку ми підтримуємо, прогала на наступних виборах, наш статус більшості вже не діє. Є більш статичні позиції більшості і меншості, коли один або кілька аспектів нашої ідентичності (національності, релігії, сексуальної орієнтації, статі, способу життя, інвалідності) представлені групою, яка складає менше (як правило, набагато менше), ніж 50% всього населення даної географічної одиниці.

Демократії вразливі до «тиранії більшості»: ситуації, в якій влада більшості настільки репресивна, що вона повністю ігнорує потреби і бажання представників меншин. Система прав людини не тільки захищає громадян від гніту особи або невеликої групи осіб, але також є засобом захисту для меншин від більшості.

Роль стереотипів і упереджень

Стереотип — це узагальнююче переконання або думка про ту чи іншу групу людей, наприклад, що підприємці амбітні, державні службовці не

мають почуття гумору, або що жінки мають довге волосся і носять спідниці. Основною функцією стереотипів є спрощення реальності. Стереотипи, як правило, засновані або на якомусь особистому досвіді, або на враженнях, що ми набули в період ранньої дитячої соціалізації від дорослих, оточуючих нас вдома, в школі або через засоби масової інформації, які потім стають узагальненнями для всіх людей, яких можна поєднати за якоюсь ознакою.

Упередження — це судження, як правило, хибне, яке ми робимо про іншу людину або інших людей, не знаючи їх. Так само, як стереотипи, упередження виникають як частина нашого процесу соціалізації. Одна з відмінностей між стереотипом і забобою полягає в тому, що коли ми маємо досить інформації про людину або конкретну ситуацію, ми залишаємо наші стереотипи. Упередження ж працюють як екран, через який ми сприймаємо будь-який шматок реальності: так, лише інформації зазвичай недостатньо, щоб позбутися упередження, тому що упередження змінюють наше сприйняття реальності; ми будемо розглядати лише інформацію, яка підтверджує наше упередження, і не помітимо або «забудемо» все, що його спростовує. Упередження, таким чином, дуже важко подолати, якщо вони суперечать фактам, ми краще заперечимо факти, ніж саме упередження («але він не справжній християнин», «вона є винятком»).

Дискримінація і нетерпимість часто засновуються або виправдовуються упередженнями і стереотипами щодо людей і соціальних груп, свідомо чи несвідомо вони є практичним виразом упереджень.

2. Форми і види дискримінації та нетерпимості

У світі існує багато **форм та типів** дискримінації й нетерпимості, найбільш розповсюджені наступні:

Ксенофобія

Оксфордський словник англійської мови подає таке визначення терміну «ксенофобія»: «патологічно нав'язливий страх стосовно іноземців або іноземних країн». Інакше кажучи, це означає відразу до чужинців/чужинок або іноземців/іноземок; це ірраціональне почуття, тому що воно не обов'язково базується на прямому конкретному досвіді з виникнення загрози з боку іноземців/іноземок. Ксенофобія є упередження, пов'язане з помилковим сприйняттям того, що люди з інших країн, груп, культур або ті, хто говорять іншими мовами, є загрозою. Ксенофобія тісно пов'язана з расизмом: чим більше чужинець/чужинка сприймається як «інший/інша», тим, як правило, сильніші страхи і негативні почуття. Ксенофобія є однією з найбільш поширених форм і підстав для дискримінації і це кидає виклик правам людини.

Расизм

Деякі упередження можуть перетворюватися на ідеологію і корм для ненависті. Однією з них є ідеологія расизму. Расизм включає дискримінаційну або образливу поведінку щодо людей через їх уявну «неповноцінність». Існує поширене переконання, що є людські раси в межах людського виду, які відрізняються своїми фізичними відмінностями. Наукові дослідження показують, однак, що «людські популяції не є однозначно і чітко розмежованими, біологічно окремими групами», і що раса — це уявне поняття або соціальний конструкт. Всі люди належать до одного виду і, отже, не має сенсу говорити про «раси».

Яскравий приклад — люди негроїдної раси, яких упродовж століть експлуатували, а потім ставилися зі зневагою. Вплив расистських ідеологій був руйнівним для людства; вони виправдовували рабство, колоніалізм, апартеїд, насильницьку стерилізацію та анігіляцію народів. На цьому базувалися нацистські ідеології та програми знищення євреїв та інших «неповноцінних народів».

На жаль, расизм і зараз присутній в сучасних європейських суспільствах і політиці, хоча раса більше не сприймається як біологічна категорія і тільки одиниці вірять зараз у «вищі раси» із спадковим правом мати владу над тими, хто вважається «нижчою расою». Вплив расизму існує і приймає різні форми, такі як культурний расизм або етноцентризм, віра в те, що деякі культури, як правило, свої власні, перевершують інші, або не сумісні з іншими культурами, традиціями, звичаями та історією.

Багато урядів широко використовують практики депортації та нерівного поводження з мігрантами, а також структурну дискримінацію щодо певних етнічних меншин, таких як роми, що живить ксенофобію і приховані расистські почуття. Регулярними випадками в багатьох державах — членах Ради Європи є злочини, мотивовані ненавистю, які підтримуються расистською ідеологією. Ксенофобія і расизм дуже поширені в різних частинах світу: в Індії налічується близько 160 мільйонів далітів (недоторканих), що страждають від кастової системи. У Сполучених Штатах Америки раса є ключовим фактором у застосуванні смертної кари. Лікарні Чехії, Словаччини та Угорщини практикували недобровільну стерилізацію ромських жінок в 21 столітті.

Антисемітизм

Антисемітизм можна визначити як «ворожість до євреїв як релігійної або етнічної меншини, що часто супроводжується соціальною, економічною та політичною дискримінацією». Антисемітизм був широко поширений в європейській історії аж до наших днів. Наприкінці XIX сторіччя єврейські

громади в Росії регулярно ставали жертвами погромів — організованих систематичних дискримінаційних актів насильства проти єврейської громади з боку місцевого населення, часто за пасивної згоди або активної участі сил правопорядку, які заохочувалися антисемітською політикою уряду. Напади на єврейські громади часто траплялися також в інших європейських країнах, у тому числі, наприклад, у Франції та Австрії.

Підйом фашизму у першій половині XX століття приніс багатьом євреям/єврейкам у Європі ще важчі випробування, оскільки антисемітизм став частиною панівної ідеології. Це стосується не тільки фашистських режимів та партій, що прямо чи непрямо співпрацювали з німецьким нацистським режимом під час Голокосту, але й інших суспільств та систем, на які вплинули расистські ідеології. Під час Голокосту, вчиненого нацистською Німеччиною та її союзниками під час Другої світової війни і відомого також як Шоа (єврейське слово, що означає «спустошення», «горе»), приблизно 6 мільйонів євреїв/єврейок були системно знищені тільки тому, що вони були євреями/єврейками.

Після перемоги більшовицької революції погроми у Радянському Союзі припинилися, але антисемітизм продовжував існувати у різних формах, у тому числі у формі насильницького переселення, конфіскації майна та показових судових процесів. При комуністичних режимах антисемітизм також часто приховувався під офіційною антисіоністською політикою.

Сьогодні антисемітизм залишається широко розповсюдженим в Європі, навіть якщо в деяких випадках його важко розпізнати чи визнати. В останні роки паплюжать єврейські цвинтарі, євреї/єврейки досить часто стають мішенями ненависті або навіть фізичних розправ. Дослідження регулярно демонструють поточні високі рівні антисемітизму серед основних європейських суспільств у супроводі поодиноких підйомів. Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) відзначає, що це є тривожною тенденцією у Європі. Незважаючи на всі зусилля, до антисемітизму «продовжують заохочувати, відкрито або приховано, певні політичні партії і лідери, у тому числі не тільки екстремістські партії, але і деякі основні партії» і в багатьох випадках певні верстви населення ставляться терпимо або навіть приймають ці програми.

Резолюція 1563 (2007) Парламентської асамблеї Ради Європи закликає країни-членів запровадити кримінальну відповідальність та/або таке законодавство, яке засуджує антисемітизм, в тому числі не визнає Голокост, незалежно від того, що він скоєний окремими особами, групами або навіть політичними партіями.

Дискримінація циганів: Ромофобія і протициганські настрої

Назва «роми» є колективною назвою для дуже різноманітної етнічної групи людей, які ідентифікують себе як члени різних підгруп на основі, наприклад, поточного чи минулого географічного положення, діалекту і місцезнаходження. У Європі живе близько 10 мільйонів ромів. Кілька груп живуть як кочівники, які не мають постійного місця проживання, але більшість тепер живе осіло: існують урбанізовані групи ромів, а також багато з них живуть в більш-менш ізольованих районах або окремих невеликих містах, або селах, роми присутні практично у всіх європейських країнах.

Дискримінація ромів має глибоке коріння і є загальною реальністю по всій Європі. Як зазначив Комісар Ради Європи з прав людини, існують тенденції по всій Європі, що сильно нагадують нацистську ідеологію і міркування щодо ромів, такі як побоювання за безпеку і здоров'я населення. Риторика криміналізації всього ромського населення також дуже поширена по всій території країн-членів. Оскільки роми, швидше за все, зазнають дискримінації, представники народності цього народу є більш уразливими по відношенню до збройних конфліктів, природних катастроф або економічних криз. У багатьох країнах роми ставали жертвами жорстоких расистських груп (у Болгарії, Угорщині, Італії, Румунії і так далі) і були вбитими. Роми потрапляли під перехресний вогонь у збройних конфліктах у колишній Югославії. Вони часто живуть у відокремлених та ізольованих селах. Багато молодих ромів ростуть у ворожому соціальному середовищі, отримуючи підтримку і визнання лише в їх власній сім'ї та громаді. Вони позбавлені багатьох основних прав, таких як освіта або охорона здоров'я, або мають обмежений доступ до них.

Порраймос — геноцид європейських ромів, скоєний нацистами між 1933 і 1945 роками. Число жертв коливається, за різними джерелами, від половини до 2 мільйонів, що означає втрату до 70% від довоєнної кількості населення ромів.

В суспільстві поступово зростає розуміння проблеми і турбота про ромів. Десятиліття інтеграції ромів 2005–2015 років є безпрецедентним політичним зобов'язанням європейських урядів з поліпшення соціально-економічного становища та соціальної інтеграції ромів. Дії та програми молоді також сприяли протидії нетерпимості та упередженням і стереотипам щодо ромів, з якими багато хто з нас зростає. Міжнародна кампанія Типовий ром, наприклад, звертається до стигматів та стереотипів як корінних причин соціальної ізоляції ромів.

Рада Європи почала працювати проти дискримінації ромів у 1969 році, прийнявши перший офіційний текст про «ситуацію ромів та інших

кочівників в Європі». У 2006 році Рада Європи почала ромську кампанію «Доста!», зусилля з поширення обізнаності, що спрямоване на об'єднання неромів з ромськими народностями. У 2010 році Страсбурзька Декларація про ромів була прийнята на засіданні високого рівня, в декларації держави-члени домовилися про пріоритетність дій для недискримінації та соціальної інтеграції ромів, в тому числі активного залучення ромів.

У 2012 році Молодіжний сектор Ради Європи, разом з європейськими мережами та організаціями ромів, ініціював план дій в інтересах ромської молоді з метою підвищення їх участі в європейській політиці щодо ромів та молоді, а також задля протидії наслідкам дискримінації ромської молоді.

Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості також звертає увагу на становище ромів в Європі, її загальна рекомендація 13 (2011) про боротьбу з ромофобією та дискримінацією щодо ромів підкреслює, що ромофобія є «особливо стійкою, сильною, рецидивуючою і поширеною формою расизму», і закликає уряди боротися з ромофобією з освіти, зайнятості, житла та здоров'я, і боротися з расистським насильством і злочинами проти ромів.

Релігійна нетерпимість

Свобода релігії та релігійної терпимості є базовими цінностями, що присутні в кожній європейській країні, але акти дискримінації на основі релігії ще не зникли. Релігійна нетерпимість часто пов'язана з расизмом і ксенофобією, зокрема з антисемітизмом та ісламофобією. Якщо в минулому Європа характеризувалася конфліктами і дискримінацією між протестантами і католиками, римською і православною «офіційними» церквами і незгодними групами, сьогодні політичні відмінності між християнськими конфесіями стали менш важливими. У той же час багато релігійних громад, що знаходяться на позиціях меншин, продовжують процвітати по всій Європі, в тому числі — бахаїстські, буддистські, кришнаїтські, індуїстські, іудейські, мусульманські і растафаріанські громади. Це зростаюче релігійне розмаїття часто ігнорується, також як і мільйони нерелігійних європейців/європейок.

Релігійна нетерпимість і дискримінація часто пов'язані з расизмом і ксенофобією, а значить, як правило, пов'язані з різними видами дискримінації.

Дискримінація за гендерною ідентичністю, статтю, сексуальною орієнтацією

Дискримінація за гендерним фактором включає дискримінацію жінок (ця форма називається також *сексизмом*, чи дискримінацією за ознакою статі) і трансгендерну дискримінацію транссексуалів, чия гендерна ідентичність не

відповідає або культурно не пов'язана з їхньою визначеною статтю. Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації впливає на гомосексуальних і бісексуальних людей. Оскільки нерівноправність між жінками та чоловіками детально обговорюється в лекції, присвяченій гендерним питанням, тут ми тільки розглянемо інші форми гендерної або секс-дискримінації.

Гомофобія часто визначається як «ірраціональний страх перед і відраза до гомосексуальності, лесбійок, геїв, бісексуалів і транссексуалів (ЛГБТ+) засноване на упередженнях, подібно до расизму, ксенофобії, антисемітизму та сексизму», а також до людей, які сприймаються як ЛГБТ+. Якщо це почуття спрямоване проти транссексуалів, це називається «трансфобією». Різні тоталітарні режими XX століття зробили гомофобію частиною їхньої політичної ідеології, такі як нацизм у Німеччині, сталінізм у Радянському Союзі чи фашизм в Іспанії. Тим не менш, демократичні режими в Європі виправдовували гомофобні законодавства, називали гомосексуальність патологією та криміналом, що призводило до структурної дискримінації ЛГБТ+ протягом тривалого часу. Сьогодні дискримінація ЛГБТ+ досі відбувається у всіх суспільствах в Європі, незважаючи на те, що багато держав прийняли антидискримінаційне законодавство. Багато ЛГБТ+ не можуть повною мірою користуватись своїми загальними правами людини, ризикують стати жертвами злочинів на ґрунті ненависті, не можуть отримати захист від вуличних нападів співвітчизників.

У багатьох частинах світу ЛГБТ+ зазнають різних форм насильства, які варіюються від словесних нападок до вбивств. У багатьох країнах світу гомосексуальна практика досі вважається злочином, і в деяких з них карається позбавленням волі або смертною карою.

ЛГБТ+ часто позбавляють їхніх прав людини, наприклад, права на працю, коли роботодавці їх звільняють або дискримінують через їхню сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність. Право на безпеку та особисту недоторканність є ще одним правом, яке дуже часто порушується, коли (молоді) люди зазнають знущань у школі або утисків на робочому місці. Гомосексуальні пари в багатьох країнах Європи відчують дискримінацію в таких сферах, як право на вступ до шлюбу, право створювати сім'ю і брати прийомну дитину.

Мовна дискримінація — це порушення цивільних або економічних прав особистості або етнічної групи через незнання або погане знання мови чисельно або соціально домінуючого на даній території етносу, обмеження мовних прав, а також несправедливість або упередженість по відношенню до людини або етнічної групи за мовною ознакою. Мовна дискримінація

виражається в обмеженні свободи груп населення, які представлені в малій кількості або мають свої особливості мови, культури і традицій. Для вирішення цієї проблеми важливо в межах однієї держави зрівняти всі нації в правах, забезпечити їх безпеку і розробити систему покарання за порушення принципів цілісності країни і образу окремих народностей.

Дискримінація за віком, ейджизм - дискримінація людини на підставі його віку. Виявляється в готовності сприймати адекватно і співпрацювати лише з тими людьми, хто відповідає якомусь заздалегідь встановленим критерієм віку.

Поняття «ейджизм» позначає дискримінацію одних вікових груп іншими. Диференціація соціальних статусів і вікова стратифікація в багатьох західних суспільствах і культурах здійснювалися і продовжують здійснюватися відповідно до таких соціальних цінностей, які вважаються нормативними, як продуктивність і результативність. Ця обставина, зокрема, лежить в основі негативно-зневажливого ставлення до людей похилого віку, як до суб'єктів, які не відповідають даним вимогам. Його проявом може бути упереджене ставлення, дискримінація або дії, що закріплюють стереотипи. Коли людину не беруть на роботу, бо їй 45+ - це ейджизм. Коли людину під час виконання посадових повноважень кличуть «хлопчиком/дівчинкою/молоденьким/молоденькою» - це також ейджизм.

Дискримінація людей з інвалідністю

Навіть те, наскільки місто пристосоване для людей з інвалідністю, говорить про наявність чи відсутність дискримінації. Таких людей дискримінують, коли відмовляються брати на роботу, секції тощо.

Політична дискримінація — свідоме обмеження свободи політичної діяльності учасників політичного процесу; часткове чи повне, тимчасове чи постійне позбавлення тих чи інших учасників політичного життя їх конституційних та інших прав і свобод. Дискримінація політична найчастіше здійснюється за ознаками раси, статі, релігії, національності, політичних поглядів шляхом прийняття спеціального законодавства або фактичного здійснення дискримінації у повсякденному житті, скажімо, насадженням расистської ідеології тощо. Різновиди політичної дискримінації: позбавлення громадянських, виборчих прав, свободи слова, друку, зборів, союзів тощо. Існує багато форм політичної дискримінації.

Дискримінація буває декількох видів, і через це вона не завжди є очевидною для людини. Однак варто знати про **види дискримінації**, щоб мати змогу захистити себе, вказати людині на її стереотипні уявлення та упередження.

Існують наступні види дискримінації:

- пряма
- непряма
- структурна
- позитивна
- мультидискримінація

Пряма дискримінація характеризується наявністю наміру дискримінувати людину чи групу людей, наприклад, коли бюро з працевлаштування відхиляє претендента/претендентку ромської національності, або компанія з нерухомості не надає квартир іммігрантам/іммігранткам. Пряма дискримінація - це чіткий намір дискримінації, коли людина цілеспрямовано відмовляє в чомусь людині або групі людей певної раси, релігії, віку чи статі. Або компанія відмовляє кандидату чи навіть не розглядає його на посаду через приналежність до певної статі, а не тому, що керується професійними навичками кандидата.

Непряма дискримінація має місце, коли нібито нейтральна умова, критерій, або практика де-факто ставить окрему особу чи представників/представниць певної меншини у не вигідне, порівняно з іншими, становище. Приклади можуть бути різними: від мінімального зросту критерію на посаду пожежних (що виключає більшою мірою жінок, ніж чоловіків) до універмагів, що не приймають на роботу людей з покритою головою. Наприклад, для прийому на роботу в бригаду будівельників є певні критерії та вимоги, яким часто не відповідають жінки. Або коли обирають весь персонал у ресторан японської кухні з азійською зовнішністю. Якщо для тих, хто працює в залі, це ще хоч чимось може бути виправдане, то цей критерій зовсім не обов'язковий, якщо ти працюєш кухарем в такому ресторані. Адже деякі жінки можуть впоратися на будівництві набагато краще, ніж чоловік, а кухар з європейською зовнішністю може приготувати набагато смачнішу страву в японському ресторані. Ці, на вигляд нейтральні, правила насправді можуть створити непропорційно великі перешкоди членам певних соціальних груп.

Пряма і непряма дискримінація заборонена договорами з прав людини; непряма дискримінація часто є більш поширеною і її важче довести, ніж пряму дискримінацію.

Структурна дискримінація базується на способі організації нашого суспільства. Сама система ставить у не вигідне становище певні групи людей. Структурна дискримінація реалізується через норми, процедури, форми відносин і поведінки, які створюють перешкоди для досягнення реальної рівності або рівних можливостей. Структурна дискримінація часто

виявляється у вигляді інституційної упередженості, механізмів, які постійно діють на користь однієї групи і дискримінують іншу або інші. Це такі випадки, коли дискримінація є результатом не переконань індивідуума про людину або групу людей, а дій інституційних структур, правових, організаційних та інших. Щоб побороти структурну дискримінацію, треба зробити її видимою, оскільки ми часто зростаємо з нею, як із чимось самоочевидним і безперечним.

Це можна помітити в судочинстві, законі, конституції держави. До прикладу, раніше це було яскраво помітно в Америці, де представники негроїдної раси не мали жодних прав на державному рівні. Їх могли експлуатувати, жорстоко поводитися і навіть вбивати, й тим, хто це робив, усе зійшло б з рук. Також це проявлялося, коли у чоловіків було право голосу, а у жінок — ні, хоча жінки є повноцінними громадянами країни. Зараз такі випадки все ще трапляються у східних країнах, де переважає патріархат у ментальності. Там утискаються права жінок на державному рівні. Це проявляється в усіх сферах: від особистого життя до роботи жінок у державних установах.

Існування структурної дискримінації перешкоджає державі обрати політику, яка розглядає не тільки правову базу, але й інші стимули з урахуванням моделей поведінки і роботи різних установ. Освіта з прав людини може бути одним із варіантів вирішення цієї проблеми.

Стверджувальна дія (афірмативні дії, позитивна дискримінація). У деяких випадках преференційне або позитивне відношення до людей, що належать до певних груп, може бути застосовано як спроба пом'якшити або відшкодувати збитки, завдані структурною дискримінацією. Стверджувальні дії, які іноді називають «позитивною дискримінацією», не тільки дозволяються, але навіть вітають протидію нерівності. Наприклад, економічні відмінності між сільськими і міськими районами можуть призвести до різного доступу до послуг. Це може призвести до нерівності, якщо не вжити особливих дій, щоб врівноважити вплив початкового економічного дисбалансу. У таких випадках преференційне відношення необхідне, щоб забезпечити реальну рівність, а не викликати нерівність.

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації передбачає, що програми стверджувальних дій можуть знадобитися країнам, які ратифікували конвенцію, щоб виправити систематичну дискримінацію. Такі заходи, однак, «ні в якому разі не тягнуть за собою збереження нерівних або особливих прав для різних расових груп після досягнення цілей, задля яких вони були введені».

Мультидискримінація. Цей вид дискримінації означає, що людину утискають одразу за кількома ознаками. До прикладу, за сексуальною орієнтацією та національністю одночасно. Хтось буде дискримінувати за однією ознакою, хтось за іншою, а хтось — одразу за двома. Таке комбо часто зустрічається, оскільки завжди знайдуться люди, які в інших щось не приймають або не розуміють, але це суто їхня суб'єктивна думка, яка не повинна впливати на життя інших людей. Кожен з нас належить або ідентифікується за декількома соціальними групами. Коли маєш справу з будь-якою конкретною соціальною групою, важливо бути в курсі внутрішньої неоднорідності групи і потенційних мультипідстав для дискримінації. Ці мультиідентифікації означають не тільки більше ймовірностей для дискримінації, але також можуть відбуватися у декількох напрямках: наприклад, ромська лесбійка може зазнавати мультидискримінації як з боку гетеросексуальних не-ромів, в той же час вона може бути предметом гомофобії в ромській громаді та предметом расистського ставлення в ЛГБТ+-спільноті. У більшості випадків мультидискримінації зазнають так звані видимі меншини — жінки і люди з інвалідністю.

3. Протидія дискримінації

Під час війни часто трапляється, що люди не сприймають позицію, відмінну від власної або загальноприйнятої. Це яскравий вияв дискримінації.

Зрозуміло, що приймати інакшість завжди важко, але необхідно намагатися толерантно ставитися до інакодумців. Це, насамперед, важливо для вашого ментального здоров'я.

Є кілька заходів для боротьби з дискримінацією, що включають:

- юридичні дії задля забезпечення дотримання права на недопущення дискримінації;
- освітні програми, що підвищують обізнаність щодо механізмів упереджень і нетерпимості, їх впливу на дискримінацію та пригнічення людей, а також сприяють розумінню різноманітності та заохочують терпимість;
- діяльність громадянського суспільства, що засуджує дискримінацію і упередженість, протидіє злочинам на ґрунті ненависті та мовної ворожнечі, надає допомогу жертвам дискримінації або сприяє змінам у законодавстві.

Педагоги визнають необхідність розвитку в кожній людині толерантного і недискримінаційного ставлення і створення навчального середовища, яке визнає вигоди від різноманітності, а не ігнорує її. У рамках цього розвитку ті, хто працює з дітьми або молоддю, а також самі діти і молодь, мають

усвідомити свою власну і чужу дискримінаційну поведінку. Наприклад, освітня діяльність з прав людини може допомогти учасникам розвинути розуміння і співчуття, з одного боку, і стійкість і впевненість у собі — з іншого, щоб люди могли уникнути, запобігти або протистояти дискримінації.

Міжкультурне навчання являє собою процес вивчення різноманітності і є центральним підходом в європейській молодіжній роботі. У молодіжній сфері Ради Європи міжкультурне навчання представлено як «процес соціального виховання, спрямованого на заохочення позитивних відносин між людьми і групами з різними культурними традиціями», що сприяє взаємній повазі та солідарності.

Організація Об'єднаних Націй. Одним із основних інструментів боротьби з дискримінацією в рамках системи ООН є Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, яка зобов'язує держави, які її підписали, до ліквідації расової дискримінації. Конвенція включає в себе механізм індивідуальних скарг і контролюється Комітетом з ліквідації расової дискримінації (КЛРД), що складається з незалежних експертів. Усі держави-члени зобов'язані подавати регулярні доповіді Комітету, який, в свою чергу, надає свої скарги і рекомендації державам-членам у вигляді «заключних зауважень». Комітет складається з трьох механізмів зі своїми контролюючими функціями: процедур раннього попередження, розгляду міждержавних скарг та розгляду індивідуальних скарг. Інші конвенції ООН стосуються дискримінації конкретних груп, такі як Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок або Конвенція про права людей з інвалідністю.

Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)

ОБСЄ є регіональною організацією безпеки і складається з 56 держав-членів з трьох континентів (у тому числі всіх держав — членів Ради Європи). ОБСЄ також бере участь у боротьбі з усіма формами расизму, ксенофобії та дискримінації, включаючи антисемітизм і дискримінацію християн і мусульман. Одним із інститутів ОБСЄ є Варшавське Бюро демократичних інститутів і прав людини, яке:

- збирає і поширює інформацію та статистичні дані про злочини на ґрунті ненависті;
- сприяє передовому досвіду в боротьбі з нетерпимістю і дискримінацією;
- сприяє державам-членам у складанні та перегляді законодавства про злочини, мотивовані нетерпимістю і дискримінацією.

ОБСЄ має Верховного комісара у справах національних меншин, мандат якого включає в себе ідентифікацію та пошук швидких рішень для зняття напруженості, пов'язаної з проблемами національних меншин.

Політики ЄС щодо боротьби з дискримінацією. Відповідно до статті 21.1 Хартії основних прав Європейського Союзу «будь-яка дискримінація за будь-якою ознакою статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, генетичних особливостей, мови, релігії або переконань, політичних або інших поглядів, приналежності до національних меншин, майнового стану, народження, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації, забороняється».

У ЄС існує кілька директив по боротьбі з дискримінацією. Директива расової рівності забезпечує рівне ставлення до людей, незалежно від їх расового чи етнічного походження. Рамкова директива рівності зайнятості забороняє дискримінацію на робочому місці за ознакою інвалідності, сексуальної орієнтації, релігії або переконань, а також за віком. Рівність чоловіків і жінок передбачена в двох директивах, в одній — з питань праці та зайнятості, в іншій — з питань доступу до товарів і послуг.

Законодавство ЄС також вимагає, щоб кожна держава-член мала спеціальний національний орган з питань рівності, до якого можна звернутися за порадою і підтримкою.

Питання навколо відмови у наданні притулку біженцям/біженкам, загибелі багатьох мігрантів на кордонах ЄС, ісламофобії і депортації ромів продовжують розділяти членів Європейського Союзу та заплямовувати репутацію стосовно антидискримінаційних зусиль. Загроза правам людини також походить від політичних партій при владі, які фактично проводять дискримінаційне законодавство. Ці проблеми можуть бути усунені лише шляхом комплексної політики.

Рада Європи. Боротьба з расизмом і нетерпимістю стала основою для створення Ради Європи в 1949 році і залишається одним із пріоритетів сьогодні. На додаток до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод та інших конвенцій Рада створила конкретні інструменти для боротьби з расизмом, дискримінацією та нетерпимістю. У 1993 році була створена Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості як незалежний орган з прав людини, щоб контролювати ситуацію щодо расизму, расової дискримінації, ксенофобії, антисемітизму і нетерпимості в кожній державі-члені задля конкретних рекомендацій своїм урядам і загальних рекомендацій, адресованих всім державам-членам.

У той час як Комісія проти расизму і нетерпимості є головним органом Ради Європи з боротьби з расизмом і нетерпимістю, інші органи і відомства,

такі як Комітет міністрів, Парламентська асамблея, Уповноважений з прав людини, Консультативний комітет з Рамкової конвенції про захист національних меншин і Європейський суд з прав людини, також сприяють досягненню цієї мети.

Рамкова конвенція про захист національних меншин у ст. 1 визнає, що «захист національних меншин та прав і свобод осіб, що належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини». Країни-учасниці конвенції зобов'язуються гарантувати національним меншинам право на рівність перед законом, а також в усіх галузях економічного, соціального, політичного та культурного життя; забезпечення їх права на свободу мирних зібрань, асоціацій, вираження думок, слова, совісті і релігії, а також дозволяє членам національних меншин підтримувати, розвивати та зберігати свою культуру. Вона також забороняє примусову асиміляцію.

Європейські молодіжні політики традиційно роблять сильний наголос на міжкультурному навчанні та боротьбі з расизмом і упередженнями. Одним із найважливіших заходів молодіжної роботи та молодіжної політики проти дискримінації стала європейська молодіжна кампанія «Усі різні — усі рівні», яка мобілізувала молодь проти расизму, антисемітизму, ксенофобії та нетерпимості і задля сприяння різноманітності та правам людини. Тисячі молодих людей взяли участь у різних заходах кампанії по всій Європі.

Біла книга з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності» була схвалена Радою Європи в 2008 році і містить керівні принципи та аналітичні і методологічні інструменти для просування міжкультурного діалогу між політиками і практиками. Це сприяє міжкультурним підходам до управління культурним розмаїттям на основі поваги до людської гідності і об'єднує «нашу спільну людяність і загальну долю».

Незважаючи на широкий спектр існуючих інструментів, ксенофобія та дискримінація, ворожість по відношенню до іноземців/іноземок, порушення прав меншин, високий рівень агресивного націоналізму і банальних форм дискримінації є повсякденною реальністю в більшості суспільств усієї Європи. Ось чому так важливо сьогодні бути активними і творчими в заохоченні різноманіття, рівності, недискримінації та прав людини.

Україна зробила вагомий крок для забезпечення рівності і недискримінації, ухваливши у 2012 році Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Ним заборонено дискримінацію за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими

ознаками. Впровадження в Україні антидискримінаційного права є передумовою її становлення як європейської правової держави. Створення ефективної системи запобігання та протидії дискримінації визначено як стратегічну мету у Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій у 2015 році, і в наступній стратегії, затвердженій у 2021 році.

ТЕМА 7

ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ГЕНДЕРУ ТА ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

1. Поняття гендеру, гендерної структури суспільства і гендерної нерівності.
2. Гендерна дискримінація та інституційні механізми її подолання в Україні.

1. Поняття гендеру, гендерної структури суспільства і гендерної нерівності

Стать найчастіше пов'язують з генітальною будовою, репродуктивною системою, хромосомним набором - тобто з *біологічними ознаками*. Але яким чином ми у суспільстві визначаємо чоловіків або жінок? За довгим чи коротким волоссям, типом і кольором одягу, певними манерами поведінки (агресивністю чи ніжністю) – тобто, тими ознаками, які є радше *соціальними*. Суспільні ознаки, які приписуються чоловікам або жінкам і називають **гендером**.

Поняття гендер – доволі нещодавнє. У активний вжиток воно прийшло лише в 1960-х роках. Зокрема, виділяють дві найбільш поширені версії **походження терміну гендер**:

- Дослідник Джон Мані (John Money) у 1955 році вжив у Британському журналі із медичної сексології
- Більш популярна версія: психоаналітик Роберт Столлер (Robert Stoller) у 1968 році опублікував статтю, у назві якої вжив слово «гендер»: «Sex and Gender: on the Development of Masculinity and Femininity».

Дослідникам виявилось неможливо оперувати лише біологічним поняттям статі, і вони почали вживати ще й слово гендер, яке наразі має досить критичний потенціал – тобто, зазначає, що у сучасному суспільстві мало говорити лише про біологічні відмінності, а слід зазначати про відповідні гендерні ролі.

Витоками гендерної теорії є так звані теорії відносин мікро рівня (тобто, ті, які розглядають радше індивідуальні, міжособистісні взаємодії).

Гендерна структура суспільства на мікрорівні стосується гендерних ідентичностей («програвання» сценаріїв маскулінності або фемінності). Натомість, на макрорівні – **інституцій**.

Причому усі суспільні інститути вважаються **гендерованими** (тобто, у них «вписані» певні правила поведінки, часто неформальні, щодо того, яке місце займають жінки і чоловіки та які ролі від них очікуються). Для тих, кого цікавить дана тема, раджу ознайомитися із працею Майкла Кіммела «Гендероване суспільство», яка містить такі цікаві розділи як: Гендерована сім'я, Гендерована навчальна аудиторія, Гендероване місце роботи,

Гендерованість близьких стосунків (дружба і кохання), Гендерована сексуальність тощо.

Уявлення про соціальні ролі для чоловіків і жінок, які базуються, передусім, на біологічних ознаках є **гендерними стереотипами**. Так звані традиційно жіночі ознаки називають **фемінністю** (чи жіночністю), а чоловічі – **маскулінністю** (чоловічністю).

Маскулінність пов'язується із силою, владою, мужністю, витривалістю, агресію, неемоційністю, орієнтацію на успіх. Натомість фемінність – це емоційність, чуйність, слабкість, жертвність, залежність тощо.

Маскулінні та фемінні ознаки не є сталими утвореннями, вони можуть змінюватися **історично** та відрізнятися у різних **культурах**. Наприклад, бути жінкою зараз та сто років тому – абсолютно відмінні речі.

Але гендер – це не лише описова ознака, це **критика** доволі вузького сценарію поведінки для жінок і чоловіків. Гендерні студії критикують явище **гендерної поляризації** (намагання вбачати у жінках і чоловіках лише відмінності), адже жінки – гетерогенна група – різнорідна усередині, так само як і чоловіки.

Також критикується **андроцентризм** (культурна традиція, яка зводить людську суб'єктивність до єдиної чоловічої норми, що репрезентується як універсальна об'єктивність) і **патріархат** як норма суспільного життя.

Коли говорять про гендер, то мають на увазі, насамперед, **нерівність**, а не лише відмінність між чоловіками і жінками. **Гендерна нерівність** у суспільстві передбачає нерівномірний розподіл основних ресурсів – влади, грошей, а також часу. Разом із нерівністю йдеться про ієрархію, стратифікацію і владу, яка вбудована у гендерні відносини.

Гендерна теорія передбачає зміну соціальної реальності, мета якої – забезпечення **гендерної рівності**.

Відповідно до *Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей чоловіків та жінок»* (вступив у дію з 1 січня 2006 р.) (Розділ 1, ст. 1) **гендерна рівність** трактується як рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Гендерна рівність – це участь у процесах прийняття рішень і розподілі ресурсів незалежно від статі; це співпраця та партнерство між жінками і чоловіками.

Гендерна теорія чи гендерні студії – це критичний підхід, який заперечує думки про «винятковість» біологічного (або біологічний детермінізм). Біологічні відмінності між чоловіками і жінками не

заперечується, але підважуються як єдино можливі для пояснення гендерних ролей.

Гендерні студії базовані на **соціально-конструктивістських методологічних засадах**, які передбачають такі основні ідеї:

1. Гендерні відносини – це відносини влади, які містять нерівності, що «вбудовані» у соціальні інститути. Тобто, гендер – це не просто роль, яку ми граємо залежно від нашого бажання чи небажання. Гендер – це радше базова ідентичність, за якою люди визначають та позиціонують одні одних, відповідно до якої очікується наша діяльність у суспільстві. Гендеру «навчаються» шляхом соціалізації і гендер конструюють протягом усього життя.

2. Гендерна нерівність у суспільстві передбачає нерівномірний розподіл основних ресурсів – влади, грошей, а також часу.

3. Жінки і чоловіки – різні. Вони відрізняються за віком, економічним становищем (класом), національною приналежністю, сексуальністю, станом здоров'я, регіоном проживання тощо. Тому не слід ототожнювати усіх чоловіків і жінок, наприклад, як це зроблено у бестселері Джона Грея (John Gray) «Чоловіки – з Марсу, жінки – з Венери» (1992). Низка досліджень засвідчили, що внутрішньогрупових відмінностей значно більше, ніж міжгрупових.

4. Гендерні відносини змінюються із часом, ситуацією, залежно від обставин.

5. Гендерну нерівність, яку вважають несправедливістю, можливо подолати шляхом боротьби за рівні права і можливості.

Міжнародна спільнота постійно здійснює моніторинг стану справ із забезпеченням рівних прав і можливостей. Питання гендерної рівності включено до низки провідних міжнародних звітів, що свідчить про важливість цінності гендерної рівності.

Глобальний звіт про гендерний розрив (англ. **Global Gender Gap Report, GGGR**), вперше опублікований у 2006 році - це комплексний звіт-порівняння країн світу Всесвітнім економічним форумом за рівнем гендерної рівності/нерівності, котрий вимірюється **глобальним індексом гендерного розриву**. GGGR також називають **звітом про гендерну нерівність**.

Звіт про гендерний розрив «оцінює країни щодо того, наскільки добре вони ділять свої ресурси та можливості серед своїх чоловіків і жінок, незалежно від загального рівня цих ресурсів і можливостей».

Глобальний звіт за 2017 рік охоплював 144 країни (зі 195 країн-держав), включаючи ті, що розвиваються. Три країни з найвищим рейтингом

подолали понад 84% своїх гендерних розривів, тоді як країна з найнижчим рейтингом подолала лише трохи більше 50%.

З урахуванням наявного прогресу прогноз Звіту щодо часу, потрібного на подолання загального гендерного розриву в середньому по світу, в 2017 році складав 100 років (для 106 країн, що досліджуються з 2006 року). В Звіті за 2018 рік цифра зросла до 108 років. За поточними даними гендерний розрив подолано на 68%, і для зрівнювання в правах жінок і чоловіків Західній Європі знадобиться 61 рік, Південній Азії - 70 років, Латинській Америці та Карибам - 74 роки, Східній Європі та Центральній Азії - 124 роки, Субсахарській Африці - 136 років, Середньому Сходу та півночі Африки - 153 роки, Північній Америці - 165 років, Східній Азії та Океанії - 171 рік.

У Звіті розглядаються чотири загальні області нерівності між чоловіками і жінками в майже 150 економіках світу (понад 93% населення планети):

- Економічна участь і можливості - рівні заробітної плати, рівні участі та доступу до висококваліфікованої зайнятості;
- Рівень освіти - показники доступу до базової та вищої освіти;
- Політичні повноваження - показники представництва в структурах прийняття рішень;
- Здоров'я та виживання - показники очікуваної середньої тривалості життя та відсоткове співвідношення статей. Щодо останнього паритет не передбачається: припускається, що жінок народжується менше (944 жінки на 1000 чоловіків), а чоловіки помирають раніше. За умови, що жінки живуть принаймні на 6% довше за чоловіків, постулюється рівноправність. Якщо різниця менша 6%, це гендерний розрив.

За останні століття статус жінок помітно змінився. Те, що ми зараз сприймаємо як даність для жінок – можливість навчатися в університеті, право на спадок, виборче право, працевлаштування на ринку праці, репродуктивне планування тощо – виборювалося протягом довгих років у різних країнах світу. Якраз фемінізму – явищу малознаному і «страшному» для більшості суспільства – слід завдячувати у такому прогресі.

Фемінізм – соціальна теорія і критика патріархату як несправедливого суспільного устрою та рух, який бореться за подолання гендерної дискримінації та несправедливості. Фемінізм – це боротьба за рівні права і можливості жінок і чоловіків. Нічого радикального як для сучасного часу – 21 століття, типовий ліберальний напрямок суспільної думки. Водночас

фемінізми бувають **різні** – це не тільки ліберальна течія. А й соціалістична (або марксистська), психоаналітична, радикальна, сепаратистська та інші.

Прийнято (зокрема, на Заході) виділяти так звані **три хвилі фемінізму** – етапи боротьби жінок за свої права. Важливо зазначити, що фемінізм – не лише для жінок і про жінок, він також зачіпає чоловіків і не відбувся би без участі чоловіків, особливо на початку боротьби. Чоловіків, які борються поряд із жінками за гендерну рівність, називають феміністами або профеміністами. **Профеміністичний чоловічий рух** – явище, яке існує не один десяток років у західних країнах. Активісти переконані, що патріархат і жорсткі гендерні ролі – це те, що гнітить усіх незалежно від статі.

Перша хвиля – це боротьба жінок за базові права – право голосу, право на освіту, успадкування власності тощо (XIX – початок XX ст.). Вважається, що перша хвиля тривала до 2 світової війни.

На інтелектуальному та ідеологічному рівнях відправний пункт наступного етапу боротьби («другої хвилі») – відома праця французької філософині **Сімони де Бовуар «Друга стаття»** (1949). **Друга хвиля фемінізму** буває розмаїттям проблематики. Вихід жінок на ринок праці, гідна оплата праці, неоплачувана домашня праця, соціальна підтримка з боку держави – далеко не все. *«Особисте є політичним»* – відомий слоган активісток, які піднімали на політичний порядок денний питання насильства проти жінок, як у сім'ї, так і робочому середовищі. *«Моє тіло – моє діло»* – стверджували феміністичні організації, які боролися за право на безпечний і легальний аборт, контрацептивні засоби, тобто, контроль над власною репродуктивною поведінкою. Міжнародні жіночі організації поїхали у країни третього світу боротися із традиціями, які шкодили здоров'ю жінок та наражали їх на смерть – так зване «жіноче обрізання», «вбивство честі», закидання каміннями жінки у випадку зради тощо. Андреа Дворкін критикує традиції відтворення жіночої краси – починаючи від бинтування ніг у Китаї, закінчуючи сучасною косметичною індустрією. Заради вписування у норму суперфемінності, сексуальності, бажаності для чоловіків жінки готові на все, адже «мода потребує жертв».

Третя хвиля – це так званий постфемінізм, певне розчарування у «старих» методах боротьби, акцент ставиться радше на питанні ідентичностей, індивідуальному супротиву, а не вписуванню у систему.

2. Гендерна дискримінація та інституційні механізми її подолання в Україні

Нашій державі притаманні певні особливості гендерних відносин завдяки радянському минулому, протягом якого домінуючим був так званий

«гендерний контракт працюючої матері». Залученість жінок до розбудови соціалізму на рівні з чоловіками в радянські часи означала, що «жіноче» питання є розв'язаним і жінки мають рівні права з чоловіками. Хоча в сфері оплачуваної праці залученість жінок була на рівні чоловіків, в приватній сфері розподіл обов'язків залишався традиційним – жінки продовжували нести основний тягар хатньої роботи, догляду та виховання дітей. Проблема подвійного навантаження, якої зазнавали радянські жінки, не поставала на державному рівні як проблема, пов'язана з гендерною нерівністю в радянському суспільстві. Сьогодні питання гендерної рівності сприймаються частиною громадян як такі, що штучно кальковані із західного суспільства та силою нав'язуються нашому.

На **Четвертій Всесвітній конференції ООН зі становища жінок (Пекін, 1995 рік)** було прийнято найбільш резонансі документи щодо гендерної рівності – Декларацію і Платформу Дій (Пекінська Платформа Дій). Зокрема, йдеться про розширення прав і можливостей жінок у контексті забезпечення рівноправності між жінками і чоловіками; зазначено, що саме ця ідея становить передумову для досягнення політичної, соціальної, економічної та культурної безпеки у відносинах між народами. Уряди також визнали потребу враховувати гендерний підхід у політиці та програмах.

Як зазначено у Національному огляді виконання Пекінської декларації та Платформи дій та заключних документів двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН у контексті двадцятої річниці четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок та ухвалення Пекінської декларації та Платформи дій у 2015 р., практично вся нормативно-правова база України про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків була прийнята після приєднання до Пекінської декларації та Платформи дій. У 1996 р. було ухвалено Конституцію України, яка передбачає рівні права чоловіків і жінок. Зокрема, у статті 24 зазначено про шляхи забезпечення рівності прав жінки і чоловіка. У 2005 р. ухвалено Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», яким закріплено паритетне становище жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства, визначено основні напрямки державної гендерної політики та створено національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, а також встановлено заборону на дискримінацію за ознакою статі.

У 2008 р. внесено зміни до Кодексу законів про працю України, якими передбачено, що колективним договором встановлюються рівні права і можливості для жінок і чоловіків і зміни до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», яким передбачено,

що Уповноважений здійснює контроль за дотриманням прав та можливостей жінок і чоловіків. У 2012 р. було ухвалено Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який у т.ч. забороняє дискримінацію за ознакою статі. У 2012 р. також прийнято Закон України «Про зайнятість населення», який передбачає рівні можливості всіх громадян (у т.ч. незалежно від статі) на вільний вибір виду діяльності. У 2012 р. до Сімейного кодексу України внесено зміни, відповідно до яких підвищено шлюбний вік жінок до 18 років, який зрівнявся зі шлюбним віком чоловіків.

У 2013 р. із затримкою майже в три роки була затверджена Державна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 р.

Україна ратифікувала усі **основні Конвенції Міжнародної організації праці (МОП)** такі як: Конвенція № 100 про рівне винагородження чоловіків та жінок за рівноцінну працю (1951 р.), Конвенція № 103 про охорону материнства (переглянута) (1953 р.), Конвенція № 111 про дискримінацію в галузі праці та занять (1958 р.), Конвенція про рівне ставлення й рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156 (1981 р.), Декларація МОП основних принципів та прав у світі праці (1998 р.).

Також в Україні реалізувався Проект технічного співробітництва «**Рівність жінок і чоловіків у світі праці**» Міжнародним бюро праці (МБП) за спільної фінансової підтримки Європейського Союзу та МБП.

Визначення поняття «**гендерна дискримінація**» подано у статті 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок»: «дискримінація за ознакою статі - дії чи бездіяльність, що виражають будь-яке розрізнення, виняток або привілеї за ознакою статі, якщо вони спрямовані на обмеження або унеможливають визнання, користування чи здійснення на рівних підставах прав і свобод людини для жінок і чоловіків». Серед основних напрямів державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків зазначено недопущення дискримінації за ознакою статі (стаття 3). Зокрема, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини має повноваження у сфері забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків (стаття 9) – розглядати скарги на випадки дискримінації за ознакою статі; у щорічній доповіді висвітлювати питання дотримання рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Дискримінація проти жінок є досить розповсюдженою, зокрема, при прийомі на роботу. Не зважаючи на існування статті 17 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок»: «*Роботодавцям забороняється в оголошеннях (рекламі) про вакансії пропонувати роботу*

лише жінкам або лише чоловікам, за винятком специфічної роботи, яка може виконуватися виключно особами певної статі, висувати різні вимоги, даючи перевагу одній із статей, вимагати від осіб, які влаштовуються на роботу, відомості про їхнє особисте життя, плани щодо народження дітей», у багатьох оголошеннях щодо прийому на роботу стать респондентів вказана. Роботодавці порушують Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок», оскільки немає жодних санкцій за ці протиправні дії. У даному випадку в Україні не виконується Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації проти жінок в Україні, зокрема, стаття 2, де вказано, що держава зобов'язана приймати санкції, які забороняють будь-яку дискримінацію проти жінок.

У вітчизняній державній політиці стосовно забезпечення гендерної рівності дослідники загалом звертають увагу на так званий **інституційний механізм** забезпечення гендерної рівності. Загалом до нього доцільно включити, по-перше, інституції, які регулюють гендерні відносини в суспільстві (не лише інституції політики і держави, а також інституції освіти і науки, ЗМІ); по-друге, інституційні інновації, в основі яких лежить цінність гендерної рівності; по-третє, усталені інституційні зв'язки між основними інституціями, залученими до процесу регулювання гендерних відносин. Соціологічні дослідження, які здійснюються на рівні інституцій науки і освіти, виступають як основа для вироблення відповідної гендерної політики, а також засобом для її подальшого моніторингу.

Визнаною на глобальному рівні стратегією забезпечення гендерної рівності є «**гендерна пріоритетизація**» (gender mainstreaming), яка була записана у Пекінській Платформі дій та затверджена офіційно на Четвертій Всесвітній конференції із становища жінок у Пекіні в 1995 р. Гендерна пріоритетизація передбачає (ре)організацію, вдосконалення, формування та оцінку політичних процесів у такий спосіб, щоб учасники процесу прийняття політичних рішень використовували гендерний підхід *в усіх галузях політики і на всіх етапах*. Існуючі відмінності між чоловіками та жінками враховуються для визначення негативних наслідків, а не підтримки нерівностей чи ієрархій, які склалися у суспільстві. Гендерна пріоритетизація застосовується, наприклад, у бюджетних процесах, так званому гендерному формуванні бюджету. Окрім того, серед політичних програм ЄС щодо забезпечення гендерної пріоритетизації наука та дослідження відіграють важливу роль. Щорічні дослідження населення ЄС (наприклад, «Євробарометр»), стосуються, зокрема, відчуття дискримінації за гендерною ознакою, виділення найбільш дискримінаційних сфер суспільства тощо.

За останні роки, зважаючи на проблему поширення ксенофобних проявів в Україні, сформувалися певні ініціативи та проекти, які мають на меті попередження та подолання нетолерантного ставлення. Зокрема, частина ініціатив, які здійснюється переважно різними громадськими організаціями, відбуваються за підтримки міжнародної спільноти та міжнародного досвіду розв'язання проблеми ксенофобії та расизму.

Правозахисники вважають толерантність необхідною складовою демократичного суспільства. *«Що пов'язує розмаїття і демократію з толерантністю? Розмаїття людства сприяє розквіту толерантності від пасивного сприйняття до активної поваги, а демократія не дозволяє її впасти в байдужість»*, вважає директорка Східно-Європейського інституту розвитку (СЄІР) Мрідула Гош.

Поняття **«розмаїття» (diversity)**, яке також називають як **«інклюзивність» (inclusivity)** означає включеність різних соціальних груп і точок зору.

Актуальним залишається питання вживання толерантної лексики стосовно позначення різноманітних соціальних груп. Хоча усталених стандартів в Україні поки що не розроблено, доцільно пам'ятати, що мова (текст, коментарі) не повинна бути уже згадуваною «мовою ворожнечі», що є ознакою непрофесійності, нечутливості до розмаїття та дискримінації тих, проти кого вона спрямована.

Наслідком браку академічних знань про гендерну та недискримінаційну тематики є низка термінологічних і перекладацьких проблем. Наведу кілька порад стосовно називання певних соціальних груп:

- жінки і чоловіки – найбільш прийнятні назви; не слід вживати синоніми стереотипного характеру на зразок «представники сильної або слабкої статі» (що полюбляють робити особливо журналісти і журналістки); слово «жіночки» або «жіноцтво» теж видається не зовсім доцільним (особливо, якщо співставити із «чоловічками» і «чоловіцтвом»);

- гомосексуали (саме так перекладається «homosexual», натомість «гомосексуаліст» - дискримінаційний термін для гомосексуальних чоловіків, який апелює до радянського минулого, пов'язаного із криміналізацією гомосексуальної чоловічої поведінки); так само – гомосексуальність (а не гомосексуалізм); аббревіатура ЛГБТ спільнота розшифровується як лесбійки (а не лесбіянки), геї (інша прийнятна назва для гомосексуальних чоловіків), бісексуали і трансгендерні людини;

- циган (не дивлячись на самоназву) доцільно називати ромами, ромськими спільнотами чи громадами;

- на позначення етнічних меншин не слід вживати такі стереотипні вислови як «особи кавказької національності», натомість кавказці;
- наркозалежні (а не наркомани) або споживачі ін'єкційних наркотиків;
- жінки (працівниці) комерційного сексу (а не повії).

Протягом кількох десятиліть у світі і в Україні було проведено велику кількість гендерних експертиз підручників та навчальних програм.

Гендерна експертиза – це критичний аналіз змісту літератури задля виявлення у ній певних гендерних стереотипів, традиційних ролей для жінок і чоловіків.

Ця особливість є загальною для всіх країн. Однак держави, що упроваджують послідовну гендерну політику, вже деякий час піддають гендерній експертизі всі програми і підручники, й намагаються не допустити в них того, що зветься сексизмом. В Україні ця робота на початковому етапі, тому програми і підручники все ще щедро насичені гендерно упередженими скритими повідомленнями про те, що люди різної статі можуть виконувати лише різну роботу, відігравати різну роль в історії і в суспільстві.

Стратегічними цілями, закріпленими у Національній стратегії у сфері прав людини, з-поміж інших, є створення ефективної системи запобігання та протидії дискримінації та забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Проблеми, на вирішення яких спрямований стратегічний напрям щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків:

- нерівність економічних можливостей жінок і чоловіків, розподілу сімейних обов'язків;
- існування розриву в оплаті праці жінок і чоловіків, у можливостях брати участь у політичному житті;
- існування гендерних стереотипів у суспільстві, випадків дискримінації за ознакою статі.

Для досягнення цілей необхідно вирішити наступні завдання:

- забезпечити врахування потреб різних груп жінок і чоловіків під час розроблення проектів нормативно-правових актів, загальнодержавних стратегій розвитку, стратегій розвитку областей, міст, об'єднаних територіальних громад;
- забезпечити застосування комплексного гендерного підходу до формування, моніторингу та оцінки державної політики у всіх сферах життя суспільства;

- запровадити комплексні заходи щодо подолання дискримінації за ознакою статі, зокрема гендерних стереотипів;

- створити умови для розширення економічних можливостей жінок, запровадити комплексні заходи з протидії всім формам професійної сегрегації за ознакою статі, зменшити розрив в оплаті праці жінок і чоловіків, нерівність у розподілі сімейних обов’язків.

В Національній стратегії заявлено наступні очікувані результати:

- забезпечено застосування комплексного гендерного підходу до формування, реалізації, моніторингу та оцінки державної політики у всіх сферах життя суспільства;

- зменшено кількість випадків дискримінації за ознакою статі;

- жінки та чоловіки мають рівний доступ до участі в політиці та в процесах прийняття рішень на державному та місцевому рівнях;

- розширено економічні можливості жінок, зменшено розрив в оплаті праці жінок і чоловіків та нерівність у розподілі сімейних обов’язків;

- підвищено обізнаність населення щодо протидії дискримінації за ознакою статі та гендерним стереотипам.

Для оцінки результатів будуть братися до уваги наступні показники:

- співвідношення середньої заробітної плати жінок і чоловіків;

- рівень зайнятості жінок та чоловіків працездатного віку;

- частка жінок серед народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, сільських, селищних, міських, районних у містах рад, державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А» (вищий корпус державної служби);

- місце України в Global Gender Gap;

- місце України в Gender Development Index.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Верховна Рада України: офіційний сайт. URL: <http://rada.gov.ua>
2. Верховний Суд: офіційний сайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/>
3. Вища рада правосуддя: офіційний сайт. URL: <http://www.vru.gov.ua>
4. Офіс Генерального прокурора: офіційний сайт. URL: <http://www.gp.gov.ua/>
5. Європейський суд з прав людини: офіційний сайт. URL: <https://www.echr.coe.int/>
6. Кабінет Міністрів України: офіційний сайт. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control>
7. Конституційний Суд України: офіційний сайт. URL: <http://www.ccu.gov.ua/uk/index>
8. Міністерство юстиції України: офіційний сайт. URL: <http://www.minjust.gov.ua/>
9. Президент України: офіційний сайт. URL: <http://www.president.gov.ua>
10. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини: офіційний сайт. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/>